

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

Baldev Singh de natak sangrah 'Mere Sare Natak' vich samajik Paripekh

Submitted to

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY

In partial fulfillment of the requirements for the award of degree of

M.PHIL IN PUNJABI

Submitted by:

Sukhwinder kaur

Reg. No. 11512558

Supervised by:

Dr. Sandeep Kaur

FACULTY OF BUSINESS AND APPLIED ARTS

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY,

PUNJAB

2016

ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ “ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ’ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ” ਵਿਸ਼ੇ ‘ਤੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਰਜਿ.ਨੰ. 11512558

ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥੀ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ “ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ’ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ” ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਐਮ.ਫਿਲ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਐਮ.ਫਿਲ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿਤੀ:

ਨਿਗਰਾਨ

ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼,
ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ (ਪੰਜਾਬ)

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤੇ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਤੱਤ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਥਾਂ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ-ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ' ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ 'ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ 'ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਰਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ 'ਹਨੇਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ' ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਵਰਗੀ ਲਾਹਨਤ ਨੂੰ 'ਕਾਹਦਾ ਮਾਣ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ' ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਾਜ ਵਰਗੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕੋਹੜ ਨੂੰ 'ਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਲੇ' ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਾਵਧਾਨ ਅੱਗੇ ਖਤਰਾ ਹੈ' ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ 'ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਪਰਖ ਦੀ ਘੜੀ' ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦੇ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨੂੰ 'ਜਿੱਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ' ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ 'ਝਿੜੀ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ' ਅਤੇ 'ਪੰਡਤ ਬਲਾਕੀ ਰਾਮ' ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

Baldev Singh de natak sangrah 'Mere Sare Natak' vich samajik Paripekh

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ 'ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ' ਵਿੱਚ 'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਖੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼' ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀਭਗਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਕਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਸੁਤਰਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਹੋਈ ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤਤਕਰਾ

ਤਤਕਰਾ

ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ	i
ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ	ii
ਭੂਮਿਕਾ	iii-iv
ਤਤਕਰਾ	v-vi

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

1. ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ	1
1.1 ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ	1
1.2 ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਅਰਥ	1-3
1.3 ਉਦੇਸ਼	3
1.4 ਪਰਿਕਲਪਨਾ	3
1.5. ਸਿਧਾਂਤ	4
1.5.1. ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ/ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ	4
1.5.2. ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ	4-5
1.6. ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ	5
1.6.1. ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਵਿਧੀ	5
1.6.2. ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਧੀ	5-6
1.7 ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ	6
1.7.1. ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉੱਪਰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ	6
1.7.2. ਐਮ.ਫਿਲ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ	7-8
1.7.3 ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ	8
1.7.4. ਪੁਸਤਕਾਂ	9
1.8 ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨ ਰਚਨਾ	10
1.8.1. ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ	10-11
1.8.2. ਕਿੱਤਾ	11-13
1.8.3. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਝਾਨ	13-17
1.8.4. ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ	17
1.9 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ	18-31

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

2. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ।	34
2.1 'ਹਨੇਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ।	34-39
2.2 'ਕਾਹਦਾ ਮਾਣ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ।	39-41
2.3 'ਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਲੇ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ।	41-44
2.4 'ਸਾਵਧਾਨ ਅੱਗੇ ਖਤਰਾ ਹੈ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ।	44-46

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

3. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ।	48
3.1 'ਪਰਖ ਦੀ ਘੜੀ' ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦੇ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ।	48-51
3.2 'ਜਿੱਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼।	51-53
3.3 'ਝਿੜੀ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ' ਅਤੇ 'ਪੰਡਤ ਬਲਾਕੀ ਰਾਮ' ਧਾਰਮਿਕ ਭਰਮ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ।	53-58
3.3.1. ਪੰਡਤ ਬਲਾਕੀ ਰਾਮ	58-61

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

4. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ।	64
4.1 'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ।	64-66
4.2 'ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼' ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਚੋਟ।	66-68
4.3 'ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ' ਵਿਚ ਸਿਆਸਤੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ।	69-71
ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ	73-76
ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ	77-83
ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	83-85

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਘਰ ਕਰਕੇ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ, ਨਸ਼ਾ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਦਾਜ ਆਦਿ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਘੱਟਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਖਤਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਭੱਖਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ ਰਾਹੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਬਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਸੁਝਾਅ ਅਤੇ ਹੱਲ ਵੀ ਦਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਅਰਥ

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤਰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਤਰਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਹੀ ਤਰਕ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਟਿਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਵਰਤਾਰਾ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵੀ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਝਲਕ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੋਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਠੋਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਸਮਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।”⁽¹⁾

ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਖੁਦ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

“ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਅਤੇ ਸੁਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।''⁽²⁾

ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅਤੇ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੋਧ ਦੇਣ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਹੀ ਸਾਰਥਿਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਪਾਠਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਕਰਮ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਸੂਝ ਨਾਲ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਯੁੱਗ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਨਿਚੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਸੋਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ- ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖੋਜ। ਦੂਜਾ-ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਤੀਜਾ- ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੁਆਰਾ

ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਾਲਮੇਲ ਬਣਦਾ ਹੈ।

“ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਜਨਮਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਤਿੰਨਾਂ ਲੇਖਕ, ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਲੇਖਕ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।”⁽³⁾

ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਅਧੀਨ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਖੇਤਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁽⁴⁾

ਉਦੇਸ਼

1. ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ।
2. ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ।

ਪਰਿਕਲਪਨਾ

- ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸਿਮਟੀ ਹੋਈ ਹੈ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- ਧਾਰਮਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦੇ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- ਧਾਰਮਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਦਾਜ ਵਰਗੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਿਧਾਂਤ

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ/ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਪਰਸਪਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਇਕਾਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੱਥਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਅਪੜਨ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸੋਮੇ ਜਿਸਨੇ ਵੀ ਇਸ 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਦਾ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

1. ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

(Sociology is about people)

2. ਕੁੱਝ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਬਦਕਿਸਮਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

(It is a welfare science)

3. ਕੁੱਝ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'Sociology' ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ 'Societas' ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ 'ਸਮਾਜ' ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ 'Logos' ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 'ਉਚੇਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਗਿਆਨ'। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ 'ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ'।

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ :-

ਮੈਕਾਈਵਰਅਤੇ ਪੇਜ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ‘ਬਾਰੇ’ ਹੈ, ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ”।⁽⁵⁾

ਦਰਖਾਈਮ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।”⁽⁶⁾

ਗਿਡਿੰਗਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ“ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕ੍ਰਮ-ਬੱਧ ਵਰਣਨ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁽⁷⁾

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਸਮਾਂ, ਸਰੰਚਨਾਵਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ

ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ :- ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਉਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਆਧਾਰ ਫਰਾਇਡ, ਯੰਗ, ਐਡਲਰ ਅਤੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖ, ਮਨ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਵਜੋਂ ਉਪਜੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ, ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਮਨੋਸਥਿਤੀ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਹੈ।”⁽⁸⁾

ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਧੀ :- ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਲਗਾਤਾਰ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨਰੱਬੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਮੌਜੂਦਾ ਲੁੱਟ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਅਨੁਸਾਰ :-

“ਉਹ ਅਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੋ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਖਿਆਉਣ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ
ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ
ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”⁽⁹⁾

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਿਕ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ

ਪਹਿਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉੱਪਰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ

1. ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ‘ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨਗਰੀ ਚੇਤਨਾ’ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ: ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003
ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਿੰਨ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨਗਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਅਜੋਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
2. ਹਰਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, ‘ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ’ ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2013.
ਅਧਿਆਇ ਵੰਡ
ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ।
ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ।
ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨਗਰੀ ਚੇਤਨਤਾ।
ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ।
ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾ ਜੁਗਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਪਾਸਾਰ।
ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ।
3. ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ, ‘ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ’, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2009
ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਕੱਲੀਆਂ-ਦੁਕੱਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਐਮ.ਫਿਲ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ

1. ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ, 'ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਅੰਨਦਾਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸੰਕਟ' ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003
ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁੱਝ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾਵਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।
2. ਸਿਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, 'ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ', ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2008
ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਬਚਪਨ, ਵਿੱਦਿਆ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਚਨਾ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਿਲਪ ਤੱਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਲਾਟ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ, ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਣ, ਸਿਰਲੇਖ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
3. ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, 'ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਅੰਨਦਾਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003.
ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੇ ਇਸ ਖੋਜ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਅਨੇਕਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਫੋਕੇ ਆਦਰਸ਼ ਵੱਲ ਨਾ ਪਰੇ ਕੇ ਕੌੜੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤ ਅਤੇ ਰੁਪਗਤ ਅਧਿਐਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2006.
ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਨਵਾਂ ਸਵੇਰਾ', 'ਪਹਿਰੇਦਾਰ', 'ਚੂਹੇ', 'ਮਿੱਟੀ ਰੂਦਨ ਕਰੇ' ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਟਕੀਕਰਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਗੀਰਦਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਵਾਲਾ ਕਿਰਦਾਰ, ਅਜੋਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਇਨਸਾਫੀ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਘਟੀਆ ਕਿਰਦਾਰ, ਪੇਂਡੂ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਕਿਰਤੀ ਤੇ ਕਾਮੇ ਦਾ ਘੋਲ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਆਦਿ ਉਸਦੀ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ।
5. ਦੀਪਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ', ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2004

ਇਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਗਰੀਬੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਾਗੀਰਦਾਰੀ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਵਾਲਾ ਕਿਰਦਾਰ, ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਘਟੀਆ ਕਿਰਦਾਰ, ਪੇਂਡੂ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਅਧਿਐਨ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦਾ ਕਲਾਪੱਖ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਅਧਿਐਨ

ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ

1. ਜੁਗਨੂੰ, 'ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2001
ਅਧਿਆਇ ਵੰਡ
ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ
ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ
ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ
ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ
ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹਿੱਤ ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਅਧੀਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।
2. ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਹੋਇਆ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸਰਵੇਖਣ ਤੇ ਮਲਾਂਕਣ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2008
ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਪੱਧਰ ਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 31 ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।
ਐਮ.ਲਿਟ. ਪੱਧਰ ਦਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 7 ਐਮ.ਲਿਟ. ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।
ਐਮ.ਫਿਲ. ਪੱਧਰ ਦਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 46 ਐਮ.ਫਿਲ. ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।
ਐਮ.ਏ. ਪੱਧਰ ਦਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 26 ਐਮ.ਏ. ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਉੱਪਲ ਕਮਲੇਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ”, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2004

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਰਨ ਦਾਸ ਸਿੰਧੂ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਆਦਿ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਯੋਗਦਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਸਿੰਘ ਰਵਿੰਦਰ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009.

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

3. ਵਿੱਲੋ ਕਰਨਲ ਸਿੰਘ, ਇੱਕਵੀਂ ਸਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਚੜਦੀਕਲਾ, ਜਸਵੰਤ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2000.

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਕਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਮਰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਜਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਮਰਦ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ।

4. ਫੁੱਲ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਰੂਪ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011.

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੋਮੇ, ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5. ਸ਼ਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, “ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ”, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ, 2005.

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਿਸਿਜ਼ ਨੋਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਨੇ ਸੰਨ 1913 ਵਿਚ ਛਪੇ ਨਾਟਕ ‘ਦੁਲਹਨ’ (ਸੁਹਾਗ) ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨ ਰਚਨਾ

ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ:-ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਵੱਸੇ ਪਿੰਡ ਅੱਚਾੜਕੀ ਵਿੱਚ 08.07.1943 (ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ 11.12.1942) ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਆਮ ਲੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰਤੀਆਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸ. ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੂ-ਪਿੰਜਣ ਵਾਲਾ ਕਿੱਤਾ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮੋਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚੰਦ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਚੰਦ ਨਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰੀਆਂ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ, ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਂ ਦੀ ਲਕੀਰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਰੰਗੀ ਗਈ ਜੋ ਸਮਕਾਲ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚੰਦ ਪੁਰਾਣਾ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਗਲੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚੰਦ ਨਵਾਂ ਦੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਅਮਰ ਕੌਰ ਦਾ ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਸਕੂਲ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪੈਦਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

“ਅਸੀਂ ਤੁਰ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਮਾਂ ਪਰੌਠੇ ਪਕਾ ਕੇ ਪੋਠੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਵੇਲੇ ਟਾਹਲੀਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਬੈਠ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਅਸੀਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਂਦੇ, ਉਦੋਂ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ, ਤੂੰ ਆਚਾਰ ਲੈਣੇ? ਸਬਜ਼ੀ ਤਾਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸੁਆਦ ਪੋਠੇ 'ਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੋਟੀ ਖੋਹਲ ਕੇ ਖਾਣ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਸੁਆਦ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।”⁽¹⁰⁾

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਇਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਆਮ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਧਾਰਨ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਹਿਸਾਬ, ਜੁਗਰਾਫੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

“1958 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਦੱਸਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਾਅਰਕਾ ਨਾ ਮਾਰ ਸਕਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਆਸ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹਿਸਾਬ, ਜੁਗਰਾਫੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਬੜੇਚਾਅ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ।”⁽¹¹⁾

ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਡੀ. ਐੱਮ. ਕਾਲਜ ਮੋਗਾ ਵਿਖੇ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਬੀ. ਏ. ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੀ. ਐੱਡ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਇਸੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਾਗਰ ਜੀ ਨਾਲ ਵਧਿਆ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਅਧੂਰਾ ਸੁਪਨਾ' ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛਪੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਪੁਲਾਂਘਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਸਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁੱਟਿਆ। ਬੀ. ਐੱਡ. ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰ ਸੁਹਿਰਦ ਬਣਾਇਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਡਾ. ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਬੀ. ਐੱਡ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ।

ਕਿੱਤਾ

ਬੀ. ਐੱਡ. ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਮੁਕਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਝੁਰੜ ਵਿਖੇ ਈ. ਟੀ. ਟੀ. ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਇਹਨਾਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

“ਨਵਾਂ ਥਾਂ, ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ, ਘਰੋਂ ਇੰਨਾਂ ਸਮਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਲਗਦਾ ਸੀ ਉਦੋਂ। ਕੱਚੇ ਰਾਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਰੇਤਲੇ। ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹਵਾ ਵਗਣੀ, ਰੇਤੇ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣਾ। ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਡੇਢ ਸਾਲ ਰਿਹਾ। ਕੁੱਝ ਨਾ ਲਿਖ ਸਕਿਆ ਫਿਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਮੈਂ ਝੁਰੜ ਛੱਡ ਕੇ, ਘਰ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸ਼ਿਮਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿੱਚ ਸ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, ਆਉਂਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇ, ਅਪਾਇੰਟਮੈਂਟ ਲੈਟਰ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਜੁਆਇਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”⁽¹²⁾

ਝੁਰੜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ 1965 ਈ. ਵਿੱਚ ਜੁਖਾਲੇ ਪਿੰਡ ਸ਼ੋਸਲ ਸਟਡੀਜ਼ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾ ਲੱਗਿਆ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਪਹਾੜੀ ਤੰਗ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ। ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਚੇਟਕ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਜੁਖਾਲੇ ਤੋਂ ਬੋਗਧਾਰ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋਣ ਤੇ

ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਰਫ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪ-ਤ੍ਰਿਪ ਕਰਦੇ ਆਰਜ਼ੀ ਤੰਬੂ ਥੱਲੇ ਰਾਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ। ਮਨ ਨਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਫਰਵਰੀ 1969 ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਸਮੋਈ ਕਲਕੱਤੇ ਮਹਾਂਨਗਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕੌੜੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਿਆ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਕਲੀਨਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਡਰਾਈਵਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਹੇਠ ਰਾਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੱਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆਪਰ ਉਹ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਲੇਖਕ ਕਲਕੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਬਣਿਆ। 1977 ਵਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਨਿਖਾਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮ ਕਹਾਣੀ 'ਗਿੱਲੀਆਂ ਛੱਟੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗ' ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਪੜ੍ਹੀ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਚਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮਈ 1977 ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਨਾਵਲ 'ਦੂਸਰਾ ਹਿਰੋਸ਼ੀਮਾ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਦੂਸਰਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ 'ਚਿੜੀਆਖਾਨਾ' 1979 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ 1980 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਨਾਵਲ 'ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਨਾਵਲੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਮਵਾਰ ਹਸਤਾਖਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਖਤ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ :-

ਤੇਰਾ ਸੜਕਾਂ ਬਾਰੇ ਤਜ਼ਰਬਾ ਬੜਾ ਵਸੀਹ ਹੈ ਤੂੰ
ਸੜਕਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਕਾਲਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ। ਨਾਮ ਕੋਈ
ਵੀ ਰੱਖ ਲੈ।”⁽¹³⁾

ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਭਾਵ ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਮਾਸਟਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਆ ਕੇ ਤੰਗੀਆਂ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਾਕ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਜਿਵੇਂ :-

“ਮਾਸਟਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆ ਗਿਆ, ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਛੇੜ ਲਈ ਹੋਊ.....
ਜਾਂ ਪੱਖੇ ਹੇਠਾਂ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੈਥੋਂ ਬੈਠਿਆ
ਨੀਂ ਗਿਆ ਮਾਸਟਰਾ। ਹੁਣ ਖਾਈ ਚੱਲ ਸਾਡੇ ਵਾਗੂੰ ਧੱਕੇ।
ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਮੂਰਖ ਹੈਗੇ ਹੀ ਆਂ, ਆ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ
ਮੂਰਖ ਬਣਿਆ ਬੈਠਾ।”⁽¹⁴⁾

ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਅਪਨਾਏ ਕਿੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਉਹ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਡਰਾਈਵਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਾਥ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਟੈਕਸੀ ਖਰੀਦ ਲਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕੁਝ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਟੈਕਸੀ ਵਾਲੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਲੱਗਭਗ 3-4 ਸਾਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਟਰੱਕ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਗੁਹਾਟੀ ਤੱਕ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਟਰੱਕ ਖਰੀਦ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਟੈਂਕਰ ਫਿੱਟ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਚਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਪੈਸੇ ਘਰ ਵੀ ਭੇਜਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਗਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਾਸਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਹੈਰਾਨਗੀ ਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

“ਅੱਜ ਤੱਕ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਹਨ, ਜੁਆ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ
ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਾਅ ਉੱਪਰ ਹੀ ਲਾਇਆ ਹੈ।”⁽¹⁵⁾

ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਮਕਾਨ ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੁਲਜੀਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲ ਰਿਹਾਪਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਲੀ ਖਿੱਚ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਮੋਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਵਿਖੇ 1982 ਈ. ਵਿੱਚ ਕਲਕੱਤਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾ ਲਈ, ਪਰ ਆਪ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚਲੇ ਕੰਮ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਲਈ ਕਲਕੱਤਾ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਗੜਦੇ ਹਲਾਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਮੁੜਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ 1984 ਈ. ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਦੰਗੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਖੇ ਵੀ ਹੋਏ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਕਾਰਨ ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਈ. ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰੁਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਬੇਟੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਦੋ ਤੇਲ ਦੇ ਟੈਂਕਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਆ ਵੱਸਿਆ।

ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਟੈਂਪੂ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਡਰਾਈਵਰ ਰੱਖ ਲਏ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਜੀਅ ਤੋੜ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਕਿੱਤਾ ਉਸ ਲਈ ਘਾਟੇ ਵਾਲਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 1991 ਈ. ਵਿੱਚ ਮਿੰਨੀ ਬੱਸ ਦਾ ਪਰਮਿਟ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਵੀ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ। 1997-98 ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਹੋਰ ਪਰਮਿਟ ਮਿਲ ਗਏ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮੋਗੇ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਘਾਟਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵੀ ਤੌਬਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਝਾਨ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੇ ਹੀ ਲੇਖਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਉਸਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਝਾਨ ‘ਚ ਵਿਸ਼ੇਸ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਅਨੁਸਾਰ :-

ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,
ਉਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਵਸਤੂਗਤ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ
ਦੁਆਰਾ ਵੇਖੀ, ਸਮਝੀ ਤੇ ਵਿਉਂਤੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ
ਨੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ
ਸਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਆਪੇ ਦਾ ਰਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁽¹⁶⁾

ਭਾਵੇਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਕਲਕੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਬਣਿਆ। 1977 ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਨਿਖਾਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਾਲ ਸਨ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਗਿੱਲੀਆਂ ਛਿਟੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗ’ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਪੜ੍ਹੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, ਡਾ. ਸੁਖਵੰਤ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਲਦੇਵ ਸੰਗਰੂਰੀ ਨੇ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ‘ਨਾਗਮਣੀ’ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਛਪਦਿਆਂ ਹੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਕਲਕੱਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਬੰਗਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਨਵੀਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਨਵੀਨਤਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਈ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਵੰਦਾਂ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਦੁਖਾਂਤ, ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਰਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੱਚਾਈ, ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਵੇਚਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੇਠ ਦਮ ਘੁੱਟ ਰਹੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਣ ਵਾਰ ਗਏ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਛੂਹਿਆ ਹੈ। ਜਨਵਰੀ 1997 ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਬੇਹਦ ਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲ ‘ਲਾਲ ਬੱਤੀ’ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਵੇਸ਼ਵਾ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ, ਘੋਖਿਆ, ਵਾਚਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਬਿਆਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

“ਫੁੱਟਪਾਥਾਂ ਉੱਪਰ ਖੜੀ, 10-11 ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ
ਬੱਚੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ, ਸ਼ਰੇ ਆਮ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦੀ
ਹੈ ‘ਆਈਏ ਨਾ...’ ਇਹ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਾਂ
ਸੀ ਹੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪੀੜ ਵੀ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ।”⁽¹⁷⁾

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਕਾਰਨ 1999 ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਰਵਨੀਤ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਖੰਨਾ ਅਤੇ 2000 ਵਿੱਚ ਐਸ. ਐਸ. ਭੱਠਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਨਵਾਜ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

Baldev Singh de natak sangrah 'Mere Sare Natak' vich samajik Paripekh

ਲੜੀ ਨੰ:	ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਂ	ਸ਼ਾਲ
1	ਗਿੱਲੀਆਂ ਛਿਟੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗ	1977
2	ਚਿੜੀਆ ਖਾਨਾ	1979
3	ਹਵੇਲੀ ਛਾਵੇਂ ਖੜ੍ਹਾ ਰੱਬ	1982
4	ਝੱਖੜ ਤੇ ਪਰਿੰਦੇ	1983
5	ਸਵੇਰ ਦੀ ਲੋਅ	1989
6	ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਟ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ)	1995
7	ਪਲੇਟ ਫਾਰਮ ਨੰ: 11 (ਹਿੰਦੀ)	1996
8	ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ	1998
9	ਨਾਗਵਾਲ (ਸੰਪ. ਵਿਰਸਾ ਸਿੰਘ)	1998
10	ਹਨੇਰੇ ਸਵੇਰੇ	2001
11	ਦਿਸਹੱਦਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ	2005
12	ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰੰਗ (ਮੇਰੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ)	2006

ਲੜੀ ਨੰ	ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਸ਼ਾਲ
1	ਸੋਨੇ ਦਾ ਹਿਰਨ	1991
2	ਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਲੇ	1992
3	ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ	1999
4	ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ	2003
5	ਬਿਨਸੈ ਉਪਜੈ ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ	2003
6	ਕੀ ਕੀ ਰੰਗ ਵਿਖਾਵੇ ਮਿੱਟੀ	2003
7	ਕੱਠਪੁਤਲੀਆਂ	
8	ਸਾਵਧਾਨ! ਅੱਗੇ ਖਤਰਾ ਹੈ	2006
9	ਪਰਖ ਦੀ ਘੜੀ	

ਲੜੀ ਨੰ	ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਂ	ਸ਼ਾਲ
1	ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ	1977,87,93,96
2	ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ	1980,90
3	ਸੂਲੀ ਟੰਗੇ ਪਹਿਰ	1986

Baldev Singh de natak sangrah 'Mere Sare Natak' vich samajik Paripekh

4	ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ	1991
5	ਜੀ.ਟੀ.ਰੋਡ	1992
6	ਲਾਲ ਬੱਤੀ	1998,98,99
7	ਲਾਲ ਬੱਤੀ (ਹਿੰਦੀ)	2006
8	ਲਾਲ ਬੱਤੀ (ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ)	2007
9	ਅੰਨਦਾਤਾ	2002
10	ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ	05,10
11	ਸਤਲੁਜ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ	2007
12	ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ	2009
13	ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ	2011
14	ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ	2012
15	ਖਾਕੂ ਜੇਡ ਨ ਕੋਇ	2013

ਲੜੀ ਨੰ	ਕਥਾ ਲੇਖ ਦਾ ਨਾਂ	ਸ਼ਾਲ
1	ਸੜਕਨਾਮਾ-1	1986,90
2	ਸੜਕਨਾਮਾ ਦੇ ਜਾਏ (ਸੜਕਨਾਮਾ-2)	1991
3	ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਸਲੀਬਾਂ (ਸੜਕਨਾਮਾ-3)	1999
4	ਸੜਕਨਾਮਾ (ਤਿੰਨੋ ਭਾਗ ਇੱਕ ਸਾਥ)	

ਲੜੀ ਨੰ	ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਸ਼ਾਲ
1	ਇਹ ਸੜਕਾਂ ਨਹੀਂ	
2	ਮੋਗਾ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਵਾਇਆ ਚੀਨ	2005
3	ਮੈਂ ਏਵੇਂ ਵੇਖਿਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨ	2007

ਲੜੀ ਨੰ	ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ	ਸ਼ਾਲ
1	ਹਮ ਹੈਂ ਗਿਆਨਹੀਨ ਅਗਿਆਨੀ	2001

ਲੜੀ ਨੰ	ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ	ਸਾਲ
1	ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਸੈਰ	1980
2	ਇੱਕ ਸੀ ਪਰੀ	1990
3	ਰੇਲ ਗੱਡੀ	1991
4	ਤਾਏ ਦੀਆਂ ਭੂਤਾਂ	2004
5	ਮੋਠੂ ਦੇ ਘੁੰਗਰੂ (ਨਾਵਲ)	

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:- ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ (1977), ਵਾਰਤਾਲਾਪ (ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ) 2001, ਮੋਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ (2002)

ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ , ਕਲਕੱਤਾ (ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ) ਵੱਲੋਂ ਸਨਮਾਨ, 1983.
2. ਮੈਮਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਐਵਾਰਡ, ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਨਾਟਕ (ਸੋਨੇ ਦਾ ਹਿਰਨ), 1987
3. ਬਰਮਾ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੁਏਬੋ (ਬਰਮਾ) ਵੱਲੋਂ ਮਾਣ ਪੱਤਰ, 1998.
4. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਐਵਾਰਡ ਸਰਹੱਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ, 1989-90.
5. ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਪੁਰਸਕਾਰ (ਸਵੇਰ ਦੀ ਲੋਅ) 1989-90.
6. ਨਾਗਮਣੀ ਪੁਰਸਕਾਰ (ਸੜਕਨਾਮਾ) 1990.
7. ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ , ਜਲੰਧਰ ਪੁਰਸਕਾਰ, 1991.
8. ਕਥਾ ਐਵਾਰਡ, ਦਿੱਲੀ, 1998.
9. ਰਵਨੀਤ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਖੰਨਾ (ਲਾਲ ਬੱਤੀ , ਨਾਵਲ), 1999.
10. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਪੁਰਸਕਾਰ , ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਵੱਲੋਂ , 2000.
11. ਐਸ.ਐਸ. ਭੱਠਲ ਪੁਰਸਕਾਰ (ਲਾਲ ਬੱਤੀ, ਨਾਵਲ), 2000.
12. ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ, 2003.
13. ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਪੁਰਸਕਾਰ, 2007.
14. ਕੁਲਦੀਪ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ (ਬਠਿੰਡਾ), 2009.
15. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਪੁਰਸਕਾਰ, 2011.
16. ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ (ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ), 2011.

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ: ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਨਾਟਯ' ਬਣਿਆ ਹੈ। 'ਨਾਟਯ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਦੋ ਧਾਤੂਆਂ 'ਨਟ' ਤੇ 'ਨਾਟ' ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਨਟ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨੱਚਣਾ, ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਣਾ, ਦਿਖਾਉਣਾ, ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ। 'ਨਾਟ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ, ਨਾਚ ਨਿ੍ਤ ਤੇ ਸੁਆਂਗ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਚ ਨਕਲ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਾਂਕੀ ਨਹੀਂ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੁਨਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਕਈ ਨਕਲ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਅਰਥ ਲੈ ਕੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦਰਪਣ ਕਹਿਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਰਾਈਡਨ ਅਨੁਸਾਰ :-

“ਨਾਟਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਦੀ, ਇਸ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਦੀ, ਇਸ ਦੇ
ਹਾਸਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਭਾਵੀ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਦਾ ਇਹ ਭਾਗੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਅਸਲੀ
ਸਜੀਵ ਤਸਵੀਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”⁽¹⁸⁾

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਸਰੋ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ :-

“Drama is a copy of life, a mirror of custom,
A reflection of truth.”⁽²²⁾

ਭਾਵ ਨਾਟਕ “ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬੰਬ ਹੈ।”⁽¹⁹⁾

ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ :-

“ਨਾਟਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ
ਤੁਰਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਵਪਾਰ
ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁽²⁰⁾

ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਰੰਭਿਕ ਸੰਪੂਰਨ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਾਵਾਂ-ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਟੋਲੀਆਂ ਸਿਰਜ ਕੇ ਖੂਨੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਸਰੁੱਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਦੇਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਿਝਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਨੀ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਆਰੰਭਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਆਰੰਭਿਕ ਨਾਚ ਰਾਹੀ ਭਾਵ ਨਾਚ ਵਿਚ ਸੁਆਂਗ ਰਾਹੀ ਰਲਾ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਵੀ ਸਿਖਾਈ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਮੂਕ ਅਭਿਨੈ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਨਾਟਕ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਾਟਕ ਐਸੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਪੂਰਨ ਸੰਵਾਦ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ, ਕਥਾਨਕ, ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ

ਵਿਧਾ ਲਿਖਤੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮੰਚ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਅਭਿਨੈ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸੇ ਸਾਮਹਣੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਧਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਦੌਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪੱਛਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਇਆ। ਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਮੁਢਲਾ ਦੌਰ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕ 'ਰਾਜਾ ਲੱਖਦਾਤਾ ਸਿੰਘ' (1910) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਟਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ। “ਇਸ ਸਮੇਂ ਜੇ ਇਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਯਤਨ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਲਿਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਅਨੁਵਾਦਤ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਹਨ।”⁽²¹⁾ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ' ਅਤੇ 'ਵਿਕ੍ਰਮੋਰਵਸ਼ੀ' ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ। ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ 'ਕਿੰਗ ਲੀਅਰ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 'ਲਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਅਤੇ ਆਈ.ਸੀ ਨੰਦਾ ਨੇ 'ਮਰਚੈਂਟ ਆਫ ਵੇਨਿਸ' ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ 'ਸ਼ਾਮੂ ਸ਼ਾਹ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਯਤਨ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਨੇ 'ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ' (1923) ਅਤੇ 'ਡੀਡੋ ਜਮਵਾਲ' (1931) ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਸਤਾਰ, ਢਿੱਲੀ ਗੋਂਦ, ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਚੰਦਰ ਹਰੀ', 'ਮੁੰਦਰੀ ਛਲ', ਅਤੇ 'ਦਾਮਨੀ' ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਬ੍ਰਿਜ ਮੋਹਨ', ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ 'ਪੂਰਨ' (1920), 'ਸਾਵਿੱਤਰੀ' (1925) ਅਤੇ 'ਸੁਕੰਨਿਆ' (1925), ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦਾ 'ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਲਤਿਕਾ' (1935), ਜੋਸ਼ੁਆ ਫਜ਼ਲਦੀਨ ਦਾ 'ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੈਰੀ' ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਬੀ.ਏ ਪਾਸ' (1944) ਨੂੰ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਉਤੇ ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ ਨੇ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। 1853 ਈ: ਵਿਚ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾਸ ਭਾਵੇ' ਨੇ ਇਕ ਪਾਰਸੀ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਨਾਟ ਘਰ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨਾਟਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈਆਂ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ

ਕਰ ਲਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਚੰਦਰ ਹਰੀ ਅਥਵਾ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੀ ਲੜੀ' ਉਤੇ ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਬਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਧ ਦੇ ਨਾਟਕ ਚੰਦਰਹਰਿ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ
ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਤਵ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਤੇ
ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।”⁽²²⁾

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਰੇਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (ਸੁਪਨ ਦਰਸ਼, 1901), ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ (ਓਥੈਲੋ, ਅਨੁਵਾਦ, 1904), ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ (ਸੁੱਕਾ ਸਮੁੰਦਰ, 1911) ਅਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੈਰਿਸਟਰ (ਮਨਮੋਹਨ ਨਾਟਕ, 1913) ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ 'ਦੁਲਹਨ', (1913), ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਸੀ ਜੋ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨੰਦਾ ਨੇ 'ਬੇਬੇ ਰਾਮਭਜਨੀ', 'ਸੁਭਦਰਾ', 'ਲਿਲੀ ਦਾ ਵਿਆਹ', 'ਸੋਸ਼ਲ ਸੋਰਕਲ', 'ਜਿੰਨ', 'ਬੋਈਮਾਨ', 'ਚੋਰ ਕੌਣ' ਆਦਿ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ', 'ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ', 'ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ', 'ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ', 'ਅਣਜੋੜ', 'ਖੇਡਣ ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਰ' ਅਤੇ 'ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ' ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। “ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਨੰਦੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਹੈ।”⁽²³⁾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੇ 'ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਲਤਿਕਾ', 'ਪ੍ਰੀਤ ਮਣੀ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰੀਤ ਮੁਕਟ' ਆਦਿ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਨੇ ਇਕ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਪੰਖੜੀਆਂ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਛੇ ਘਰ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 'ਕਲਾਕਾਰ' ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮਜਮੂਆ 'ਇਕ ਸਿਫਰ ਸਿਫਰ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ 'ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ' ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। “ਗਾਰਗੀ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਬੰਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ।”⁽²⁴⁾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ ਨੇ 'ਬੂਹੇ ਬੈਠੀ ਧੀ' ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਗਵਾਈ। ਹੋਰ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ', 'ਭਾਗ ਦੂਜਾ' ਅਤੇ 'ਡੀਡੋ ਜਮਵਾਲ' ਵੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ(ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ), ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ(ਲਾਲੀ, ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾ), ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਉਪੇਂਦਰ ਨਾਥ ਅਸਕ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਨਾਟਕਕਾਰ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦਾ

ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ' 1946 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਐਬਸਰਡ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ 'ਕਿੰਗ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਪੇਰਾ' ਨਾਟਕ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਅਧੀਨ ਲਿਖਿਆ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਉੱਲੇਖਯੋਗ ਹੈ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰੇਡੀਉ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਰੇਡੀਉ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਇਕ ਸਿਫਰ ਸਿਫਰ' 1941 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। 1942 ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਟ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਅਹੁ ਗਏ ਸਾਜਨ ਅਹੁ ਗਏ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 'ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ' (1954) ਟੀ.ਐਸ ਐਲੀਅਟ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਵਾਂਗ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ-ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਟਕ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਵਿਭਾਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ-ਭੂਮੀ ਉਤੇ ਉੱਸਰੇ ਹਨ। 'ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ' (1951) ਪਤੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਕੋਲ ਡੁਸਕਦੀ 'ਸਤਵੰਤੀ' ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਨੂੰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਕਪਤਾਨ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਗ ਦਾ ਕਾਲਾ ਦੁੱਖ ਲਾਹ ਕੇ ਚਿੱਟਾ ਦੁੱਖ ਪਹਿਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਦੁੱਗਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਦੌਰ:

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਦੌਰ ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਦੇਸ਼-ਵਿਭਾਜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਰੰਗਕਰਮੀ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ 'ਪੰਜਾਬ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ' ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾ ਲਈ। ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਅਚਲਾ ਸਚਦੇਵ, ਗਿਆਨ ਸਚਦੇਵ, ਸ਼ੀਲਾ ਭਾਟੀਆ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਸਾਨਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰੁਖ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ' ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ 'ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ' ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਨੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 1949 ਈ: ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬਿਸਵੇਦਾਰ', 'ਦਸਵੰਧ', 'ਦੋ ਪਾਸੇ' ਅਤੇ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਟਕ 'ਸੈਲ ਪੱਥਰ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਹਰ ਨਾਟਕ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਟੁੱਟਦੇ-ਭੁਰਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਉਗਮਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਝਾਤੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ 'ਸੈਲ ਪੱਥਰ' ਦੀ ਨਾਇਕਾ 'ਸਵੀਰਾ' ਅਜਿਹੀ ਕਲਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਜੂਲੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਦੇ ਸਕੇ ਅਤੇ ਬੁਰਜੂਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ ਜੋ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰੇ। ਉਹ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਫੋੜਦੀ ਹੈ।

‘ਕੇਸਰੋ’ (1952) ਵਿਚ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਹ ਗਰੀਬ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲੁਟ-ਖਸੁੱਟ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੇਨਕਾਬ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ‘ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ’ (1954) ਦਾ ਕੈਨਵੱਸ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕਾਂਗੀ ‘ਕੁਆਰੀ ਟੀਸੀ’, ‘ਬੇਬੇ’, ‘ਪੱਤਣ ਦੀ ਬੇੜੀ’ ਕਾਵਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਪਿਛੋਂ ਗਾਰਗੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ-ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ‘ਧੂਣੀ ਦੀ ਅੱਗ’(1968) ਵਿਚ ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਰਤੋ ਦੇ ਥੀਏਟਰ (ਆਵ ਕਰੂਐਲਿਟੀ) ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਔਰਤ ਵਲੋਂ ਮਰਦ ਤੋਂ ਲਏ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ੇਧ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਗਲੇ ਦੋ ਨਾਟਕਾਂ ‘ਗਗਨ ਮੈਂ ਥਾਲੂ’(1969) ਅਤੇ ‘ਸੁਲਤਾਨ ਰਜ਼ੀਆ’(1970) ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਰਤੋਲਤ ਬਰੈਖਤ ਦੇ ਐਪਿਕ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਗਗਨ ਮੈਂ ਥਾਲੂ’ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਦਾ ਨਾਟਕੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਸੁਲਤਾਨ ਰਜ਼ੀਆ’ ਵਿਚ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਲਤਨਤ ਯੁਗ ਦੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੀਜੈਂਡਜ਼ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਨਾਟਕ ‘ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ’(1956) ਅਤੇ ‘ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ’(1984) ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ‘ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ’ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ‘ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ’ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਮੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗਾਰਗੀ ਉਪਰ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਡੀ ਗਰੈਗਰੀ, ਹੈਨਰੀ ਸਿੰਜ ਅਤੇ ਗਾਰਸ਼ੀਆ ਲੋਰਕਾ ਅਦਿਕ ਉਸਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ‘ਸ਼ੌਂਕਣ’ (1979), ‘ਚਾਕੂ’ (1982), ‘ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼, (1982), ਅਭਿਸਾਰਕਾ (1990) ਅਤੇ ‘ਬਲਦੇ ਟਿੱਬੇ’ (1996) ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕ ਹਨ। “ਇਉਂ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਾਟ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁽²⁵⁾

ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੂਰਵ-ਸਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ’ ਅਤੇ ‘ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ’ ਆਦਿ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਪਰੰਤ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਟਕ ‘ਦੋਸ਼’ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਰਹੁਰੀਤਾਂ ਉਪਰ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। “ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ

ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਰਾਹੀਂ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ।⁽²⁶⁾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 'ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ' ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉਪਰ ਇਬਸਨ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਅ ਡਾਲਜ਼ ਹਾਊਸ' ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਜ਼ਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਕਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਤੇਰਾ ਘਰ ਸੋ ਮੇਰਾ ਘਰ' (1954) ਇਕ ਉਲੇਖਯੋਗ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਨਾਟ ਵੀ ਲਿਖੇ ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ 'ਪੁੰਨਿਆ ਦਾ ਚੰਦ' (1955) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕ 'ਮਿਟੀ ਧੁੰਦ ਜਗ ਚਾਨਣ ਹੋਆ' ਨਾਟਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ 'ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ', 'ਇਤਿਹਾਸ ਜਵਾਬ ਮੰਗਦਾ ਹੈ', 'ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਹੈ।

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਕਲ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ 'ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ' (1976), 'ਦੇਖ ਕਬੀਰਾ ਰੋਯਾ' (1977), 'ਮਸੀਹਾ ਸੂਲੀ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ' (1980), 'ਅੱਗ ਬੁਝਾਉ' (1990), 'ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਛਾਡੇ ਖੇਤ' (1944), 'ਨੰਗਾ ਜ਼ਖਮ' (1995), 'ਮਿੱਟੀ ਪੁਛੇ ਘੁਮਿਆਰ ਤੋਂ' (1995) ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਲਗਭਗ 50 ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ, ਖਿਡਵਾਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਅਥਵਾ ਥੀਏਟਰੀਕਲ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਥੀਮ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਨਾਟਕ 'ਲੱਜਿਆ' (1964) ਦਾ ਇਕ ਪਾਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਆਰਥਿਕ ਬੇਵਸੀ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕਰਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 'ਜਿਨ ਸਚੁ ਪਲੈ ਹੋਇ' (1969) ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਤਰ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ, "ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਤਰਲੇ ਕੱਢਦੀ ਤੇ ਸਫਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈਂ? ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਜੋ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੁੱਲ ਦੇਣਾ ਹੀ ਪਿਆ ਕਰਦਾ ਭਾਗਵਾਨੇ" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਲਝਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਿਨੌਣੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਬੈਂਕ' (1955) ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਕਲਿਯੁਗ ਰਥ ਅਗਨਿ ਕਾ' (1960) ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਯੁਗ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਚਿਹਰਾ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਕਲਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' (1955) ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਵਿਵੱਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਧਰਤੀ ਦੀ ਜਾਈ’ (1956) ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਲੋਕਵਿਰੋਧੀ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਸਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ‘ਸਭ ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਇ’ (1969) ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ‘ਜਿਨ ਸਚੁ ਪਲੈ ਹੋਇ’ (1969), ‘ਤਾਤੀ ਵਾਓ ਨਾ ਲਾਗਈ’ (1973), ‘ਅਸੀਂ ਦੂਣ ਸਵਾਏ ਹੋਏ’ (1972), ‘ਚੜ੍ਹਦਾ ਰੂਪ ਸਵਾਇਆ’ (1975), ‘ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣ’ (1975) ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ‘ਕਲਾਕਾਰ’ (1945) ਰਾਹੀਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। “ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਬੌਧਿਕਤਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਹੈ।”⁽²⁷⁾ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ। ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰੰਗ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ‘ਭੂਦਾਨ’, ਅਤੇ ‘ਵੀਹ ਆਨੇ’ ਉਲੇਖਯੋਗ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ‘ਨਾਰਕੀ’ (1953) ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਮਧਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ‘ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਨੱਢੀ’ (1963) ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ‘ਬੇੜਾ ਬੰਧ ਨ ਸਕਿਓ’ (1955) ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਉਪਰੰਤ ਉਸਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੌਤੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪਿੱਛੇ ਛਿਪੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛਿਪੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਚੱਜਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਮੋਇਆ ਸਾਰ ਨਾ ਕਾਈ’ (1956) ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਖਰਦਾ ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਸੇਖੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ‘ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰਾ’ (1970) ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲੈਲਿਨ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਲੈਲਿਨ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਮੈੜੀ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ‘ਦਮਯੰਤੀ’ (1960) ਵਿਚ ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ‘ਨਲ’ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ‘ਦਮਯੰਤੀ’ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤੇ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਨੇ ‘ਨਲ’ ਨੂੰ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ‘ਦਮਯੰਤੀ’ ਦੇ ਰੂਪ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਝੱਖੜਾਂ, ਸੋਰਿਆਂ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ (ਦੈਵੀ) ਪ੍ਰਕੋਪਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ

ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 'ਵਾਰਿਸ' (1954) ਵਿਚ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਭਾਗਭਰੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਇਕ ਮੈਟਾਫਰ ਵਜੋਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੋਅ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਸੂਰਮੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ ਨੇ ਪੂਰਵ-ਸਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬੁਖਾਰੀ, ਜੀ.ਡੀ. ਸੋਧੀ ਅਤੇ ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਸੂਝ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਲਿਸਟ ਥੀਏਟਰ ਗਰੁੱਪ (1946) ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣੇ ਅਤੇ ਮੰਚਿਤ ਕਰਵਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ 'ਬੁਹੇ ਬੈਠੀ ਧੀ' (1944) ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। "ਖੋਸਲਾ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕੀ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸੂਝ ਦਾ ਸਬੂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਲਿਟਲ ਥੀਏਟਰ ਗਰੁੱਪ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ।"⁽²⁸⁾ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਮਧਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵਦੋਖੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਲੇ' (1958) ਵਿਚ ਸਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਇਕ (ਬਰਕਤ) ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ (ਸਵਰਾਜ) ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਘੋਲ ਲੜਦਿਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਸ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਬੇਘਰੇ' (1950) ਵਿਚ ਖੋਸਲਾ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਬੇਘਰ ਹੋਏ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੋਸਲਾ ਉਤੇ ਗਾਲਜ਼ਵਰਦੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾ-ਚੋਣ ਜਾਂ ਨਿਰੂਪਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਵਿਕ ਅਥਵਾ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 'ਪਰਲੋ ਤੋਂ ਪਰਲੋ' (1977) ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ, ਵੱਧ ਰਹੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਉਮੀਦਵਾਰ' (1978) ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਬੇਘਰੇ', 'ਜੁੱਤੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜਾ' ਅਤੇ 'ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਲਾਮੀ' ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਛੋਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ

ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ' (1946) ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੀ। 'ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ' ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਵਬੋਧ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ 'ਕਾਦਰਯਾਰ' (1960) ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਮਰਦ ਮਰਦ ਨਹੀਂ ਤੀਵੀਂ ਤੀਵੀਂ ਨਹੀਂ' (1969) ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਲੱਖਣ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਭਾਜਨ ਰੇਖਾ ਹੁਣ ਕੋਈ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਅਗਲੇ ਨਾਟਕ 'ਨੰਗੀ ਸੜਕ ਰਾਤ ਦਾ ਉਹਲਾ' (1971) ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਉਣਾ ਅਤੇ ਮਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉਸਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 'ਭਰਿਆ ਭਰਿਆ ਸੱਖਣਾ ਸੱਖਣਾ' (1964) ਫਰਾਇਡਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਸੇਠੀ ਦੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕ 'ਕਿੰਗ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਪੇਰਾ' (1965), 'ਗੁਰ ਬਿਨ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ' (1969), 'ਮੇਰਾ ਮੁਰਸ਼ਦ ਮੋੜ ਲਿਆਓ' (1973), 'ਮੈਂ ਵੀ ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ' (1975), 'ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਥੀਏਟਰ', 'ਸ਼ਾਮਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ' (1976), 'ਪੈਬਲ ਬੀਚ ਤੇ ਲੌਂਗ ਗੁਆਚਾ' (1994) ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਨੇ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। "ਮਸਲਨ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਾਟਕ 'ਜਿਉਂਦੀ ਲਾਸ਼', 'ਜੋੜੀਆਂ ਜੱਗ ਥੋੜੀਆਂ, (ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੰਦ ਗਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ) ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲੇ ਛੂਹੇ।"⁽²⁹⁾ 'ਬੁਝਾਰਤ' ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਅਤੀਤ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇ', 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਦੂਰ', 'ਮਾਨਸ ਕੀ ਏਕ ਜਾਤ', 'ਮੂਕ ਸੰਸਾਰ' ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਹਨ। 'ਪਾਗਲ ਲੋਕ' (1981) ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵਲੋਂ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਮੰਚਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਖਿੰਡਦੜ ਨਾਟਕ (plays) ਲਿਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੜ੍ਹਦੜ ਨਾਟਕ (literary text) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਤਲਾਕ (1954), ਭੂਮੀ ਅੰਦੋਲਨ (1954), ਕਲਿੰਘਾ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ (1959), ਦਾਰੇ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ (1972), ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ।

1990 ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ: ਫਲਦਾਰ ਬੂਟੇ (1957), ਉਜਲੀ ਪ੍ਰਭਾਤ (1959), ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ (1968), ਆਤਮਘਾਤ (1963), ਬੱਗਾ ਬੱਗੇ ਕੱਪੜੇ (1970), ਧਰ ਪਈਐ ਧਰਮ ਨਾ ਛੋਡੀਐ (1977), ਦੀਵਾਲੀ ਦੀ ਰਾਤ (1976), ਗੁਰੁ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਨੀ (1978), ਹੱਕ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ (1969), ਕੁਦਰ ਦੇ ਸਭ ਬੰਦੇ (1960), ਮਛੇਰੇ (1969), ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ (1979), ਰਾਤ ਗ਼ਮਾਂ ਦੀ ਸਮਾਂ ਬਚਾ ਲਓ (1971), ਠੰਠਾ ਬੁਰਜਸਰਹੰਦ ਦਾ (1981), ਟੁੱਟੇ ਚੱਪੂ (1962), ਗੜ੍ਹੀ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ (1990) ਆਦਿ। ਉਸਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਦਾ ਰੁਖ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਨੋਟਿਸ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਸਚੁੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਫਲਦਾਰ ਬੂਟੇ' ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਸਚੁੱਜੀ ਕਿਰਤ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਉਪਭਾਵਰਤਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੰਡਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ. ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਦਨੇ ਆਦਮੀ (little man) ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਰਥਰ ਮਿਲਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ 'ਜਿਗਰਾ' (1958) ਨਾਟਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੁਖਦੀ ਰਗ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਅਣਛੋਹ ਅਤੇ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਹੋਵੇਪਰ 'ਜਿਗਰਾ' ਦਾ ਨਾਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। 'ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਰਕ' (1975), ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਗੂ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇ ਨਾਟਕ 'ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੱਕਾ' (1977) ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ।

ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਯੋਨ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਅਪਰਾਧੀ' (1962) ਇਕ ਉਲੇਖਯੋਗ ਰਚਨਾ ਹੈ। 'ਫੁੱਲ ਕਮਲਾ ਗਿਆ' (1961) ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਅੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਵੱਲੋਂ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਅਤੇ ਨਿਸੰਗਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਉਦਾਸ ਲੋਕ' (1965) ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਧਵਰਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਕੁਲਛਣੇ' (1980), 'ਰਾਜਾ' (1981), 'ਦੋਖਜੀ' (1982), 'ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ' (1991) ਅਤੇ 'ਛੱਕੇ' (1994) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਹਨ।

ਤੀਜਾ ਦੌਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਰੰਗਕਰਮੀ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਦੀ ਸਫ ਵਿਚ ਆ ਖੜੋਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਉਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਜੁੜ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਤਾਂ ਨਾ ਜੁੜਿਆ ਪਰ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਿਥਲਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਤੋੜਿਆ। ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕਾਫੀ ਵਿੱਥ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁਰਾਣਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਬਰਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਰੰਗਕਰਮੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਵਾਸਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ। ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਦੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਜਾਂ ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਜਾਂ ਅਰਥਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਜਮ੍ਹੂਦ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਸ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਆਤਮਜੀਤ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਅਤੇ ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਵਰਗੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅੱਗੇ ਆਏ ਅਤੇ ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ।

ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਰੰਗਕਰਮ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰੋ. ਐਸ.ਐਸ. ਅਮੋਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ 'ਕਬਰਸਤਾਨ' (1975) ਸਾਡੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੇ ਵਿਗਾੜ ਅਤੇ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ 'ਚਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ' (1976) ਅਤੇ 'ਹਵਾ ਮਹਿਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ' (1980) ਆਦਿਕ ਲਘੂ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਐਬਸਰਡ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਪੂਰ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਬੈਕਸਟ ਦੇ 'ਵੇਟਿੰਗ ਫਾਰ ਗੋਦੋ' ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 'ਚਾਬੀਆਂ' ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮਧਮੈਣਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਸ਼ਾਤ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਬਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਚਾਬੀ' ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕੋਲ ਹੈ। 'ਪੱਲੂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ' ਉਪਰ ਵੀ ਬੈਕਸਟ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। 'ਲੋਕ ਨਾਥ ਅਕਲਮੰਦ' ਅਤੇ 'ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲਾ ਮੇਜ਼' ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਅਰਥਹੀਣਤਾ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਰਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਰਖੀਏ ਨਾਂ' (1981), 'ਅਜੀਤ ਰਾਮ' (1983), 'ਸੀਣਾਂ'(1985) ਅਤੇ 'ਚਿੜੀਆਂ' (1989) ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਫਰਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਗਿਆ ਰੁੱਖ (1988), ਪੂਰਨ (1991), ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ (1998), ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਰੰਗੀ ਹਾਂ (2002) ਅਤੇ ਪੰਚਨਦ ਦੇ ਪਾਣੀ (2004) ਇਤਿਆਦਿ।

ਪ੍ਰੋ. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲਘੂ ਨਾਟਕ 'ਇਸ਼ਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਠੀਂ ਰਚਿਆ' (1977) ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਮੱਧਯੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਭਾਵਬੋਧ ਅਤੇ ਐਬਸਰਡ ਨਾਟ-ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਸੁਮੇਲ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਪਾਰ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਕਿਰਸਾਣੀ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਲੋੜਾਂ-ਬੁੜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। 'ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ' (1978) ਅਤੇ 'ਬਿਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ' (1981) ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਿਮਨ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਰਸਮੀ ਲਬੋ-ਲਹਿਜ਼ਾ ਅਖਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ-ਸਾਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲ-ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਾਮ ਕਿਧਰੇ ਸਤੁੰਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਆਹ-ਸੰਸਥਾ ਛੋਟੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੀ ਇਹ ਭੁੱਖ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਵੀ ਕਾਮ-ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਤਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਗੰਧਲੇ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਤੂੜੀ ਵਾਲਾ ਕੋਠਾ' (1985) ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਇਸ ਕੋਠੇ ਸੱਚ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਇਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਸੱਤ ਬਿਗਾਨੇ' (1987) ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਖੜਵੀਂ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਭੱਜੀਆਂ

ਬਾਗੀ' (1988) ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। 'ਅੰਨੇ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ' (1983) ਅਤੇ 'ਗਾਨੀ'(1990) ਵਿਚ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਪੋਧਾਪੀ, ਸਵਾਰਥ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਉਤੇ ਬੜੇ ਤੀਖਣ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਇਹ ਹਨ: ਮੇਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਇਕਾਂਗੀ (1994), ਨਿੱਕੇ ਸੂਰਜਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ (2003), ਇਸ਼ਕ ਬਾਝ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹੱਜ ਨਹੀਂ (ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਇਨਾਮ ਜੇਤੂ ਨਾਟਕ, 2003) ਅਤੇ ਨਿਉਂ-ਜੜ੍ਹ (2006)। ਉਸਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟ ਅਕਾਦਮੀ, ਭਾਰਤ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਹਾਸਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ "ਤ੍ਰਾਸਦੀ 'ਤੇ ਔਲਖ ਨੂੰ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਵਿਡੰਬਨਾ 'ਚ ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"(30)

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਟ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ' ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਉਸਨੇ ਸ.ਸ. ਅਮੋਲ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਕੁਝ ਲਘੂ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਜਦੋਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ(1970), ਧਮਕ ਨਗਾਰੇ ਦੀ (1979), ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ (1981), ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਤੋਂ ਸਰਹੰਦ ਤਕ (1981), ਸੀਸ ਤਲੀ ਤੇ (1981), ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ (1987), ਬਾਬਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ (1988), ਲੀਰਾਂ (1991), ਵੰਗਾਰ (1991), ਗੁਲਾਬੀ ਪੱਗ ਤੇ ਨਾਟਕ (1994), ਸੁਖੀ ਬਸੈ ਮਸਕੀਨੀਆ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ (1994), ਬੇਗਮੋ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ (1995), ਤੰਦੂਰ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ (1996), ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਟੁੰਡਾ ਹੌਲਦਾਰ ਆਦਿ।

ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਸੇਧ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1981 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਲਗਭਗ 30 ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕ ਇਸੇ ਆਂਚਲ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਛੋਟੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ, ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਪੇਟ-ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਕਾਮ-ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਨਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਤੋਂ ਤਕ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਸ਼ਕ-ਮੁਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਕ ਨਾਟਕ 'ਕਲੂ ਕਾਲਜ ਬੰਦ ਰਵੇਗਾ' (1984) ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬੜੀ ਸਟੀਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਪਿਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਟਕ (ਤ੍ਰੈਲੜੀ)' ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦਾ ਵੱਕਾਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। 'ਅੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਸੋਂਗੀ' (1984), 'ਇੰਦੂਮਤੀ ਸਤਿਦੇਵ' (1984), 'ਪੰਜ ਖੂਹਾਂ ਵਾਲੇ' (1986), 'ਭਾਈਆ ਹਾਕਮ ਸਿੰਹੂ' (1986), 'ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ'

(1984), 'ਲੇਖੂ ਕਰੇ ਕਵੱਲੀਆਂ' (1984), 'ਬਾਤ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣਾ' (1989), 'ਕਿਰਪਾ ਬੋਣਾ' (1989), 'ਚੰਨੋ ਬਾਜੀਗਰਨੀ' (1992), 'ਨੀਨਾ ਮਹਾਂਵੀਰ' (1993) ਅਤੇ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਮੰਜ਼ਿਲ' (1999) ਆਦਿ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਸੀਏ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਗਏ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਅਕਸੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਦੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਨਾਟਕ 'ਦਾਇਰੇ' (1992) ਅਤੇ 'ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ' (2004) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਬੜੀ ਨਿੱਗਰ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਪਰਮਜੀਤ ਵਰਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਮੰਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ' (1992) ਕਈ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੰਦਾ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ, ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਅਤੇ ਉਲਾਰਾਂ-ਵਿਗਾੜਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਿਕ ਇੱਕਠਾ ਅਤੇ ਯੁਵਕ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਕਬੂਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਭਲਕ ਅਜੇ ਦੂਰ ਹੈ (1986), ਕਿਰਾਏਦਾਰ (1989), ਕਰਮਯੁਗੀ (1992), ਦਾਰੂਦਾਸੀਏ (1992), ਸੁੰਨੇ ਰਾਹ (1992), ਨਾਇਕ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ (1995), ਸਾਨੂੰ ਦੁਖ ਗਊਆਂ ਦਾ ਖਾਏ (1998), ਨਿਰੰਜਨੀ ਜੋਤ (1999), ਨਾਨਕ ਘਰ ਕੇ ਗੋਲੇ (2000) ਅਤੇ ਉਗਣ ਵਧਣ (2001) ਆਦਿ।

ਪਾਲੀ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਬੜੀ ਤੀਖਣ ਸੂਝ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਲੇਖਣ ਸਮੇਂ ਰੰਗਮੰਚੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮਜੀਤ ਦੀਆਂ ਥੀਏਟਰੀਕਲ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਇਹ ਹਨ: ਇਸ ਚੌਂਕ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ (1989), ਉਸ ਨੂੰ ਕਹੀਂ (2002) ਅਤੇ ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ (2004)।

ਸਵਰਾਜਵੀਰ ਮਿਥ-ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਭੂਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਧਰਮ ਗੁਰੂ' (1999), 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' (2001), 'ਮੇਦਨੀ' (2002), ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ (2004) ਉਸਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਤਿੰਦਰ ਬਰਾੜ ਸਮਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਲਗਾਓ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਾਮਹਣੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੀ ਨਾਟਸ਼ਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਨਿਰੰਤਰ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਤੇ ਖਿਡਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ 'ਫ਼ਾਸਲੇ', 'ਲੋਹੇ ਦੀ ਭੱਠੀ' ਤੇ 'ਪਾਇਦਾਨ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਕਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ (ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ, 1981 ਅਤੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ, 1983), ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ (ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਨਾਟਕ, 1976, ਅਤੇ ਚੂਹੇ ਦੌੜ, 1989), ਇਕਬਾਲ ਘਾਰੂ (ਕਲੰਕ, 1988 ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ, 2004), ਸ਼ਹਯਾਰ (ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਰਾਵਾਂ ਮਕਬਰੇ, 1987, ਕੰਜਕਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ, 1989, ਪੀਰੋ ਪ੍ਰਮੇਣ 1999 ਅਤੇ ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ (2004), ਸ.ਨ. ਸੇਵਕ (ਫਰਹਾਦ, 1974, ਜੀਵਨ

ਮੰਚ, 1989 ਅਤੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 1998), ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਮੈਂ ਜਿੰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ, 1999 ਅਤੇ ਪਰਿੰਦੇ ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ 2004), ਸੁਖਚੈਨ ਸਿੰਘ ਭੰਡਾਰੀ (ਥੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ 1997), ਸੁਮਪਾਲ ਹੀਰਾ (ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਜ਼, 2003), ਹੰਸਾ ਸਿੰਘ (ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਬੀਜ 1990), ਹਰਬੰਸ ਭੌਰ (ਹਵੇਲੀ ਵਾਲੀ ਜੱਟੀ, 1982), ਕੇਵਲ ਸੂਦ (ਕੱਟੀ ਕੋਈ ਬਾਂਹ 1990), ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ (ਵਣਜਾਰੇ, 1991, ਮਾਵਾਂ, 1992) ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧਰਾ (ਰਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, 1986), ਜਗਦੀਸ਼ ਸਚਦੇਵਾ (ਚੌਂਕ ਢੋਲੀਆਂ, 1991 ਅਤੇ ਸਾਵੀ ਧਰਤੀ, 2000), ਜਤਿੰਦਰ ਬਰਾੜ (ਫਾਸਲੇ, 1992 ਅਤੇ ਕੁਦੇਸਣ, 2001), ਤਰਸੇਮ ਨੀਲਗਿਰੀ (ਲੰਮੀ ਸੜਕ ਲਾਹੌਰ ਦੀ, 1976) ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ।

ਸੋ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗਿਣਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸਾਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਸੀਲੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕੁੰਠਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਵਸਾਇਕ ਥੀਏਟਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਹਰਪਾਲ ਟੀਵਾਣਾ, ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਦਮਨ, ਆਤਮਜੀਤ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਮੈਨੀ ਆਦਿ ਨੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਖੀ ਅਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨੇ ਕੇਵਲ ਉਤਨੀ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਇਹ ਸ਼ੌਕੀਆ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਤਲਾ, ਸਿਰਜਣਾ, ਪੰਨਾ 58
2. ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਵੇ ਪਰਿਪੇਖ ਤੇ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ 122
3. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਉਯੋਗਤਾ, ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ, ਪੰਨਾ 110
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 113
5. ਉਧਰਿਤ, ਸਵਿੰਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਜਨਰਲ-ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਨਾ 1
6. ਉਹੀ ਪੰਨਾ
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ
8. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਨਾ 139
9. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਅੰਕ 31 ਮਈ-ਜੂਨ 1996
10. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਹਮ ਹੈ ਗਿਆਨਹੀਨ ਅਗਿਆਨੀ, ਪੰਨਾ 13
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14-15
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22
13. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਹਮ ਹੈ ਗਿਆਨਹੀਨ ਅਗਿਆਨੀ, ਪੰਨਾ 36
14. ਜਸਵੀਰ ਭੁੱਲਰ, ਗੁਫਤਗੂ, ਪੰਨਾ 246
15. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਹਮ ਹੈ ਗਿਆਨਹੀਨ ਅਗਿਆਨੀ, ਪੰਨਾ 24
16. ਟੀ. ਆਰ ਵਿਨੋਦ, ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 58
17. ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ, ਗੁਫਤਗੂ, ਪੰਨਾ 253
18. ਉਧਰਿਤ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 14
19. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ, ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 4
20. ਉਹੀ ਪੰਨਾ
21. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 30
22. ਸਬਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 35
23. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 121
24. ਸਬਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 114
25. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 89
26. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 123
27. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 123
28. ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ, ਪੰਨਾ 148
29. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 75

30. ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ,ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ, ਪੰਨਾ 184

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਕਦੋਂ ਜਾਨਵਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ , ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਉਹ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੈਵਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਉਪਰ ਸਿਰਫ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣਾ ਫਾਇਦਾ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਇਸੇ ਸੁਆਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੈੜੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਫੁੱਲਾਂ ਵਰਗੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕੰਢਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਨਸ਼ੇ ਵਰਗੀ ਬਿਮਾਰੀ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਘੁੱਣ ਵਾਂਗੂ ਖੋਖਲਾ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ਾ ਜਿਵੇਂ ਸਮੈਕ, ਤੰਬਾਕੂ, ਸ਼ਰਾਬ , ਅਫੀਮ ਆਦਿ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮਨੁੱਖ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਲਾਹਨਤ ਨੂੰ ਸੌਂਕ ਵਜੋਂ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗਤ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਮਾਂ ਬਾਪ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਔਲਾਦ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਹਰ ਸਹੂਲਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਤੇ ਖਰਾ ਉਤਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਅਜਿਹਾ ਮੌੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਲੜਖੜਾਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਮਾਂਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਈ ਹਰਕਤਾਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਆਦਿ। ਤਾਂ ਹੀ ਬੱਚੇ ਚੋਰੀ ਛੁਪੇ ਪੀਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਰ ਜੀਅ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹਨ੍ਹੇਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

ਮਿਸਟਰ ਗਿੱਲ ਵਰਗੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਉੱਚੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ “ਹੈਪੀ” ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪੂਰਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਟਿਊਟਰ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ‘ਹੈਪੀ’ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁੱਚੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰੁੱਚੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਟਿਊਟਰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :-

ਟਿਊਟਰ :- ਦੇਖ ਹੈਪੀ ਤੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ

ਸੁਪਨੇ ਲਏ ਨੇ। ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬਣਿਆ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ

ਮੇਰਾ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਡੈਡੀ ਪੁੱਛਦੇ ਨੇ ,

ਹੈਪੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਿਵੇਂ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦਿਆਂ ?

ਤੇਰੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸਿਰ ਤੇ ਨੇ। ਹੁਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਬੇਗਮਾਂ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣਾ। ਆਪਣੇ ਕੋਰਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਹ। ਜੇ ਤੇਰੇ ਨੰਬਰ ਠੀਕ ਨਾ ਆਏ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਰੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਵੀ ਤੇਰੇ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਵਰਗਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। (1)

ਟਿਊਟਰ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਜੇ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਕੱਲਾ ਟਿਊਟਰ ਹੀ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਾਂਪਿਆ ਦਾ ਵੀ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੈਕ ਕਰਨ ਕੀ ਬੱਚੇ ਨੇ ਟਿਊਟਰ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ? ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਚੈਕ ਕਰਨਪਰ ਮਿ. ਗਿੱਲ ਤੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਗਿੱਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਨਹੀਂ। ਬਸ ਉਹ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਹੈ ਹੈਪੀ ਤੇ ਟਿਊਟਰ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮਿ. ਗਿੱਲ :- ਹੈਪੀ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਰ ਤੇ ਬੱਝਣਾ ਹੈ
ਸਿੰਗਲਾ ਜੀ। ਇਹ ਨਾ ਭੁੱਲਣਾ (ਹੱਸਦਾ ਹੈ) (2)

ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਬੰਦੇ ਦਾ ਬੇੜਾ ਪਾਰ ਲਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਬੁਰੀ ਸੰਗਤ ਬੇੜਾ ਡੋਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈਪੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੈੜੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਲ ਕੇ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੈਪੀ ਅੱਧੀ - ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਰੰਗ ਰੰਗੀਲੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪਰਚੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਿ. ਤੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਗਿੱਲ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਹੈਪੀ ਦੀ ਕੰਪਾਰਟਮੈਂਟ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮਾਂਪੇ ਕੰਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦਾ ਪੇਪਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੈਪੀ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਹੈਪੀ :-(ਬੇਚੈਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦਾ ਹੈ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੈ) “ਕੀ

ਕਰਾਂ ਮੈਂ , ਕਿੱਧਰ ਜਾਵਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ , ਹਸਪਤਾਲ ਤੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ
ਦੀ ਭੀੜ ਹੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਮੈਡੀਕਲ
ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ?”(3)

ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਲੱਤ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾੜੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਹੈਪੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇਈ ਤਾਂ ਬਣਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਚੋਰੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਨੌਜਵਾਨ 2 :- “ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦਾ ਸਾਈਕਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਚਿਆ।

ਇੱਕ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਵੇਚੀ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਟੱਟੀਆਂ
ਵਿੱਚੋਂ ਟੂਟੀਆਂ ਖੋਹਲੀਆਂ। ਤੂੰ ਦੇਖ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਕੁਸ਼ ਹੱਥ ਲਗਦਾ,
ਡੈਡੀ ਦੀ ਘੜੀ, ਮੰਮੀ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ, ਮੋਬਾਈਲ, ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਰ.....” (4)

ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਐਨਾ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਹੈਪੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਸ਼ਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਏ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਵੇਲਾ ਰਾਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਂਪਿਆ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਚੈਕ ਕਰਨ ਤੇ ਬਲੱਡ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਰੱਗਇਸਟ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਹੈਪੀ। ਫੈਮਿਲੀ ਡਾਕਟਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਿ. ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਡਾਕਟਰ :-“ਗਿੱਲ ਸਾਹਬ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ , ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਪਨੇ ਵੇਖਣ ਵੱਲ ਜਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇਰੈਪੀ ਇਹਨਾਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦੇ,ਟੈਨਸ਼ਨਾਂ ਦੂਰ ਕਰਦੇ - ਕਰਦੇ ਸਦਾ ਲਈ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਬੋੜਾ ਗਰਕ ਹੋਇਆ ਪਿਆ। ਪਰ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ,..... ਜਦੋਂ ਇਹ ਲੜਕੇ ਹੈਪੀ ਵਰਗੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਦੇ ਨੇ,ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਪੁਲਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਕਦੋਂ ਦਾ ਲੰਘ ਚੁਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ”।⁽⁵⁾

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੇਵਲ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹਨ।ਜੋ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਆਸ ਲਗਾ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੌੜਤਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

“ਗਰੀਬ ਨਿਮਾਣੀ ਇਹ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾ ਚੁੱਕੇ,
ਗਰੀਬੀ ਨਿਮਾਣੀ ਇਹ ਰਾਹੋਂ ਨਾ ਉਕੇ,
ਗਰੀਬੀ ਨਿਮਾਣੀ ਇਹ ਉੱਪਰ ਨਾ ਥੁੱਕੇ,
ਗਰੀਬੀ ਨਿਮਾਣੀ ਦਾ ਰੋਣਾ ਨਾ ਮੁੱਕੇ,
ਗਰੀਬੀ ਨਿਮਾਣੀ ਦੇ ਦੀਦੇ ਨਾ ਸੁਕੇ,
ਗਰੀਬੀ ਨਿਮਾਣੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਢੁੱਕੇ,
ਪੂੰਆਂ ਬਣ ਕੇ ਉੱਡਣ ਗਰੀਬੀ 'ਚੋਂ ਆਸਾਂ,
ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਲਾਸਾਂ।”⁽⁶⁾

ਮਾਂ ਬਾਪ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਂਪੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ , ਕੋਰਸਾਂ ਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਫੀਸਾਂ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਲੱਗੇਗਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਬੋਝ ਹੱਟ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਕਦੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਨੌਕਰੀ ਇੱਕ ਜਨੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਣੇ ਝੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਡਿਗਰੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨਪਰ ਮਿਲਦੀ ਨੌਕਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨ ਟੁੱਟ ਹਾਰ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ:-

ਕੇਵਲ ਚੰਦ :- “ਮੈਨੂੰ ਥੋੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।
ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਟੋ, ਗਾਲਾਂ ਕੱਢੋ, ਘੜੀਸ ਕੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿਓ।
-----ਜੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ----- ਔਹ
ਝੋਲੇ 'ਚ ਪਈਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ , ਸਰਟੀਫਿਕੇਟਾਂ ਨੂੰ ਹੀ

ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਫੂਕ ਦਿਉ। ਨਾ ਇਹ ਹੋਣਗੀਆਂ,
 ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਖੱਜਲ ਖੁਆਰ ਹੋਣਾ ਪਏਗਾ। -----
 ਮੈਂ ਥੱਕ ਗਿਆਂ ਹਾਂ ਮਾਂ ਕਿਸੇ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚ
 ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਥੱਲੇ ਆ ਕੇ ਆਰਾਮ
 ਨਾਲ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਮਾਂ ਮੈਂ ਥੱਕ ਗਿਆ
 ਹਾਂ ਮਾਂ (ਰੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ)”⁽⁷⁾

ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਆਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫੇਫੜੇ ਗਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਲੀਵਰ ਤੇ ਗੁਰਦੇ ਖਤਮ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੈਪੀ ਤੇ ਕੇਵਲ ਚੰਦ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਦਮ ਤੋੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਕਰੁਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਕ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਸਿਆਸਤੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਖੇਡਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਫਸਟ ਡਵੀਜ਼ਨ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ੇ ਵਰਗੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਗੱਲ ਲਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗਵਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਹੈਪੀ ਵਰਗੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਸੁਚੇਤਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

“ਇਹਨਾਂ ਗਲੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣੈ ਕਦੋਂ ਦੂਰ ਹਨੇਰਾ
 ਰਾਹੋਂ ਭਟਕੀ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਨਾ ਆਵੇ ਸਵੇਰਾ।
 ਕੌਣ ਦੇਸ਼ੀ ਹੈ, ਆਉ ਬਹਿਕੇ ਕਰੀਏ ਵਿਚਾਰਾਂ,
 ਇਹ ਧਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਤੇਰਾ ਨਾ ਮੇਰਾ”। ⁽⁸⁾

ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਰਦ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਹੈ। ਮਰਦ ਔਰਤ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਾਜ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਪੇਰੇ ਚੜਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿੰਦਕਾਂ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚਰਿੱਤਰ ਹੀਣਤਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਔਰਤ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੜ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ:-ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

“ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ ਦਿੱਤੀ
 ਧੀ ਬਾਬਲਾ ਵੇ

ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ
ਸਾਰ ਕੋਈ ਨਾ
ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਚੰਦਰੇ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ
ਧੁੱਪ ਆਪਣੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕੋਈ ਨਾ।”⁽⁹⁾

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਾਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। “ਔਰਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਮਰਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਜਾ ਅੱਧ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”⁽¹⁰⁾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਦਖਲਅਦਾਜ਼ੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਦੀ ਮਾਲਕਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪੈਰ ਪੈਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਾਦਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨ੍ਹਾ ਮਰਜੀ ਡਾਂਟ ਡਪਟ ਲਉ, ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਧੀਂ ਇੱਕ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਪਰ ਨਸ਼ੇਈ ਲੋਕ ਇਸਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਮਰਦ ਅੱਜ ਵੀ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣਾ ਆਪਣੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ “ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਬੇਚਾਰੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮ ਥੱਲੇ ਦੱਬਣਾ ਹੀ ਪਿਆ। ਰੋਟੀ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਮਰਦ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।”⁽¹¹⁾ ‘ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ’ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਰੂ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰੋਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੱਸੀ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੂ ਵਰਗੇ ਅਮਲੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਰੂ ਵਰਗੇ ਅਮਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਅਮਲ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਬਿੱਕਰ ਵਰਗੇ ਚਾਚੇ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਬਾਰੂ ਅਮਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਤੇ ਨਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਬਾਰੂ ਵਰਗੇ ਅਮਲੀ ਆਪਣੀ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਬਿੱਕਰ ਵਰਗੇ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਬਿੱਕਰ ਵਰਗਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਕਾਲੇ ਵਰਗੇ ਨਸ਼ੇਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਖਸ਼ੀ ਵਰਗੇ ਬਾਪ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਵਰਗੇ ਭਰਾ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਾਣੀ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਖਰ ਘਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਵਟਵਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਤੀਲੇ ਖਿਲੂਰੇ , ਆਲੂਣਾਂ ਟੁੱਟਿਆ , ਖੁਸ਼ੀਆਂ
ਮੁੱਕ ਚੱਲੀਆਂ , ਜੱਗ ਤੋਂ , ਭਾਈ ਦਾ ਭਾਈ ਵੈਰੀ
ਹੋ ਗਿਆ, ਹਾਣੇ ਅੱਜ ਤੋਂ , ਮਿੱਟੀ
ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਅੱਗ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਗਈ, ਪਾਣੀਆਂ
'ਚ ਲੀਕ ਪੈ ਗਈ ਸੱਜਣਾਂ! ਵਾਂਗ ਪਰਾਇਆਂ ਦੇ ਹੁਣ
ਰੁੱਸਣਾ..... ਵਾਂਗ। ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ.....

ਕੀ ਕੀ ਦੁੱਖ ਜਰੇ..... ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ” (12)

ਜੱਸੀ ਦੀ ਜੂਨ ਮਾੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਰੂ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਢੋਲੇ ਦੀਆਂ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਿੱਕਰ ਵਰਗੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਰੂ ਨੂੰ ਕਰਜਾਈ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬੈਅ ਲੈਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਟਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਰੂ ਚੋਰੀ ਘਰ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਤੱਕ ਵੇਚਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਨਸ਼ਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰੋਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਜੱਸੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕੁੜੇ ਰੋ ਲੈ ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਦਾ ਸਾਈ ਤੁਰ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੱਸੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਢੱਕਿਆ ਕਦੋਂ ਸੀ ? ਜੱਸੀ ਗੁੰਮ ਸੁਮ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਬਾਰੂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੱਥ ਹਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਮੇਰੀ ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ (ਫੀਮ) ਚਮਚੇ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਸੀ ਉਸਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਜੱਸੀ ਚੂੜੀਆਂ ਭੁੰਜੇ ਬਾਹਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਭੰਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

“ਇਹ ਕੇਹਾ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਮਾਏ , ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕੇਹਾ ?

ਸੂਲਾਂ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨਾ ਨੀ ਮਾਏ , ਫਾਂਸੀ ਲਟਕਣ ਜੇਹਾ।

ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ ਕੀ ਕੀ ਦੁੱਖ ਜਰੇ

ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇਕਿ ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ” (13)

ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਭਾਵ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੀਜ ਵੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਰਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਵਾਂਗ ਔਰਤ ਬਸ ਪੂਲ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਦੱਬੀ ਕੁਚਲੀ ਔਰਤ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਕਾਰਨ ਹੋ ਰਹੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਨਾਟਕ ‘ਪੂਣੀ ਦੀ ਅੱਗ’ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਲਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ;

“ਰੀਟਾ: ਇਕੋ ਮਰਦ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਸੌਂਪ ਦੇਣਾ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ,

ਜ਼ਲਾਲਤ ਹੈ, ਕਮੀਨਗੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਨਫਰਤ

ਹੈ ਜੋ ਇਕੋ ਮਰਦ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ

ਹਨ।”⁽¹⁴⁾

‘ਕਾਹਦਾ ਮਾਣ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ’ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ।

ਔਰਤ ਦੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਅਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਸਵਿਧਾਨਿਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਗੁਲਾਮੀ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ

ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਾਰੀ ਹੁਣ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ।

“ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਨਾਟਕ ‘ਕੇਸਰੋ’(1952) ਈ. ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੀਵੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸਰੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ”⁽¹⁵⁾

ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਹੀ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਫਾਇਦੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਲਟਰਾਸਾਊਂਡ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅੱਜ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਹੀ ਹੈਫਿਰ ਕਿਉਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਾੜੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਕਿਉਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਾਮੋ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤੱਕ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਧੀਆਂ ਤੇ ਪੁੱਤ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਾੜੀ ਸੋਚ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਜੇ ਕਿ ਧੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਇਸੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਨਾਟਕ:-

‘ਕਾਹਦਾ ਮਾਣ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ’ ਵਿਚ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਸੰਤਾਪ:-ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਮਾਂਪਿਆ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੀ ਘਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਅਧਿਆਪਕਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਵਕਿਰਨ ਅਤੇ ਰਮਨਜੀਤ ਦੇ ਧੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਪਤੀ ਗੁਰਦੀਪ ਡਾਕਟਰ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਗੁਰਦੀਪ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੈ। ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ , ਗੁਰਦੀਪ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਅਲਟਰਾਸਾਊਂਡ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਝਗੜਾ ਇੰਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਘਰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਤਵੰਤ : ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਾਲ ਕੇ ਵਿਖਾਉਂ ਨਾਲੇ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਵਖਾਉਂ।

ਮੈਂ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਐਂ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਤੀਵੀਂ।

ਹੁਣ ਉਹ ਸਮੇਂ ਨੀ ਰਹੇ. ...⁽¹⁶⁾

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਡਾ. ਗੁਰਦੀਪ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਡਾਕਟਰ ਹੋ ਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੋਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੀਆਂ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਾਊ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਮਾਸੂਮ ਜਿਹੇ ਬੋਟ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਤਰਸ ਨਾ ਆਉ ਤੈਨੂੰ। ਸਾਡੇ ਦੇਖ ਲੈ ਮੁੰਡੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹੀ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕੰਜਰ ਬਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। ਜਦੋਂ ਲਾਡੀ ਤੇ ਗੋਰਾ ਡਾ. ਗੁਰਦੀਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜਸਮੇਲ ਕੌਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਸਦੀ ਹੈ :

ਜਸਮੇਲ :- (ਕਾਲਜੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖੀ ਖੜੀ ਹੈ) ਦੱਸ ਕੀ ਬੁਝਿਆ ਪਿਆ ਸੀ
ਐਹੋ ਜੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਖੁਣੇਂ । ਇਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ ਇੱਕ
ਅੱਧੀ ਕੁੜੀ ਜੰਮ ਪੈਂਦੀ। (17)

ਡਾ. ਗੁਰਦੀਪ ਦਾ ਭਰਾ ਵੀ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੀਆ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਾਊ ਧੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋ। ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਵਰਗੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ। ਅਸੀਂ ਕੱਲ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ। ਜਸਮੇਲ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਧੀਆਂ ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੁੜੀਆਂ ਹੁਣ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਜਸਮੇਲ ਕੌਰ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਡਾ. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੈਗ ਫੜ ਕੇ ਪਰਾਂ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:-

“ਪੁਰਾਣੇ ਰੀਤ ਤੇ ਰਿਵਾਜ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ।
ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਾਂ ‘ਦੇ ਫਰਕ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ।
ਨਾ ਬਿਗਾਨਾ ਧਨ ਆਖ ਦੁਰਕਾਰ ਬਾਬਲਾ।
ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇੰਦਾਂ ਨਾ ਮਾਰ ਬਾਬਲਾ।
ਤੇਰੀ ਪੱਗ ਦੀ ਬਣਾਂਗੀਆਂ ਲਾਜ ਬਾਬਲਾ ”(18)

ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਫਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਸਵੰਤ ਕੌਰ ਵਰਗੀਆ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਕੁੜੀ ਵਿਚਲੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਮਿਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਗੋਰੇ ਅਤੇ ਲਾਡੀ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਸ਼ੇਈ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

‘ਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਲੇ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ।

ਦਾਜ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਇਕ ਕਲੰਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਜੋ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਧੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦਾਜ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੌਗਾਤਾਂ ਜੋ ਕਿ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਲੇਕਿਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦਾਜ ਨੇ ਲਾਲਚ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਭਾਵ ਕਿ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸੌਗਾਤਾਂ(ਜਿਵੇਂ ਭਾਂਡੇ ਗਹਿਣੇ ਕਪੜੇ ਆਦਿ) ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸੌਗਾਤਾਂ ਹੀ ਦਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੌਗਾਤਾਂ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿੱਚ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਣ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਲੋਕ ਲੋਭੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਦਾਜ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਇਟਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। “ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸਮਝ ਕੇ ਧੀ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਅਰਮਾਨ ਵਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਹੇਜ ਨਾਂ ਦੀ ਲਾਹਣਤ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਦਹੇਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਮੁੱਲ

ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁽¹⁹⁾ਜਦੋਂ ਧੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਮਿਲਦਾ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਸਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਹੈ। ਔਰਤ ਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਅਗਰ ਔਰਤ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦਾਜ ਵਰਗੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਹੈ। ਔਰਤ ਕਿਉਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕਦੇ ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਨੂੰਹ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਉਹ ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਹੇਲੀ ਜੋ ਕਿ ਦਸ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤੱਕ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਸੋਚਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸਲੂਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:-

“ਮਾਂ ਨੀ ਦਿਲ ਦੀਏ ਮਹਿਰਮੇ ,
ਵੇਖ ਧੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖ ਨੀ।
ਲਾਡ ਲਡਾਇਆ ਪੇਕਿਆਂ,
ਰੁਲ ਜਾਣਾ ਵਿੱਚ ਪਰਦੇਸ ਨੀ,
ਧੀਆਂ ਕਿਉਂ ਜੰਮੀਆਂ ਨੀ ਮਾਂ....” (20)

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੋਲਚਾਲ , ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ , ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਲੜਾਕਿਆਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਿੱਧੇ ਮੂੰਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਹਰ ਦੇ ਬੋਲਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ:-

ਕਿਹਰਾ :- “ਤੈਨੂੰ ਐਸ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਗਾਮਿਆ,
ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਐਂ ਇਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜੀਆਂ ਨੂੰ। ਏਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਹ
ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਦੇ ਗਲ ਪੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਭਾਲਦੇ ਐ। ਤੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ
ਬਲਾ ਨੂੰ ਘਰੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਐ, ਆ ਜਾ ਆਜਾ ਏਹ ਤੇਰਾ
ਈ ਘਰ ਐ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ‘ਚ
ਝੌਂਕਣਾ ਐ ਤਾਂ ਝੌਂਕਦੇ”.. (21)

ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਸਿਰਫ ਚੌਧਰ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਪੇਕਿਆਂ ਤੋਂ ਦਾਜ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਾਲਚ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਪੇਕੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਨੂੰ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦਾ ਢੋਲ ਵਜਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਹੁਰਾ ਵੀ ਕਿਉਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

ਸਹੁਰਾ ਕਿਉਂ ਬਣਦਾ ਬਾਪ ਨਾ,

ਕਰੇ ਨੂੰਹ ਤੇ ਧੀਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨੀ।
ਸੱਸਾਂ ਕਿਉਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ,
ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਬਾਲ ਵਰੇਸ ਨੀ
ਹਾਏ ਨੀ ਮਾਂ ਮੇਰੀਏ, ਦਿਲਾਂ ਦੀਏ ਮਹਿਕਮੇ,
ਧੀਆਂ ਕਿਉਂ ਜੰਮੀਆਂ.....⁽²²⁾

ਉਸਦਾ ਪੁੱਤ ਤੇ ਨੂੰਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀਪਰ ਲਾਲਚ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਜਦੋਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਕਹਿਣੇ? ਨੂੰਹ ਦੇ ਜਦੋਂ ਪੇਕੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦਾਜ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਖੁੱਲਦੀ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧੀਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੇਕੇ ਭੇਜਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਹਰ ਵਾਰ ਨਵੀਂ ਫਰਮੈਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੰਗਦਾਰ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਲੈਣ ਲਈ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਰਪੰਚ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੀਤੂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁੜੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ? ਤਾਂ ਪ੍ਰੀਤੂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬਾਪੂ ਆਖੇਗਾ ਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂਗਾ। ਅੰਤ ਗੱਲ ਮੋੜ ਮੁੜਾਈ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ :- “ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ, ਏਹਨਾ ਦੀ ਪੇਟੀ , ਅਲਮਾਰੀ ‘ਚ ਪਿਆ।

ਆਪਣਾ ਲੈ ਜਾਣ ਤੇ ਸਾਡਾ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੈ ਮੋੜ ਜਾਣ (ਇੱਕ ਪਰਚੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ)
ਆਹ ਵਿਆਹ ਤੇ ਖਰਚਾ ਆਇਐ” ⁽²³⁾

ਕੁੜੀ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਮਾਂਪਿਆ ਲਈ ਔਲਾਦ ਪਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਭਰਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।

ਕਰਤਾਰ :- “ਠਹਿਰੋ, ਸਰਪੰਚ ਸਾਹਿਬ , ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੋੜ ਮੁੜਾਈ ਕਰਾ ਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ

ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਵੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਉ। ਸਾਡੀ ਕੁੜੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ
ਰਹੀ ਹੈ ਅਸੀਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰੱਖਾਂਗੇ,
ਫੇਰ ਮੋੜ ਦਿਆਂਗੇ।”⁽²⁴⁾

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖੂਨ ਖੌਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਧੀਂ ਤੇ ਗੱਲ ਆਈ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਧੀਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਫੇਰ ਅੱਖਾਂ ਖੁਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੇ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਰਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਧੀਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਦਾਜ ਵਰਗੀ ਭੈੜੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦਾਜ ਵਰਗੀ ਲਾਹਨਤ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਅਗਰ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਦਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ ਧੀਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਚੌਕਸੀ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਅਡੰਬਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

“ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਔਰਤ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ, ਬੜੇ ਜਸ਼ਨ ਹੋਏ।

ਪਰ ਔਰਤ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਰੂਪ ਅਸੀਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰੋਜ਼ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ।
ਰੱਬ ਸਾਡਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਉਹ ਲੜਕੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਾਬੀ
ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਔਰਤ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”⁽²⁵⁾

‘ਸਾਵਧਾਨ ਅੱਗੇ ਖਤਰਾ ਹੈ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ।

ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਜਾਂ ਇਕ ਅਮੁੱਲ ਖਜਾਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਸੁਧਾਰ ਸਕਣ। ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਢਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਜਦੋਂ ਅਖਰੀਲੀ ਉਮਰੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹੀ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਕਈ-ਕਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗੀਆਂ ਕੱਟ ਕੇ ਵੀ ਪਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪੈਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਪਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਾਂਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਭੁਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ, ਤੁਰਨਾ, ਚੱਲਣਾ, ਫਿਰਨਾ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਮਾਂ ਬਾਪ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਅਪਾਹਜ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਪਾਹਜ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜੱਟ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਰਾ-ਭਰਾ, ਪਿਓ-ਪੁੱਤ ਤੱਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸਾਨ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ:

‘ਜੱਟਾਂ ਤੇਰੀ ਜੂਨ ਬੁਰੀ ਹੱਲ ਛੱਡ ਕੇ ਚਰ੍ਹੀ ਨੂੰ ਜਾਣਾ’⁽²⁶⁾

ਸਾਵਧਾਨ ਅੱਗੇ ਖਤਰਾ ਹੈ :-ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੀ ਸੋਨੇ ਵਰਗੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਨੱਚ ਉੱਠਦੇ ਹਨ, ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਹ ਉਮੀਦਾਂ ਰੇਤ ਦੀ ਢੇਰੀ ਵਾਂਗ ਢਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਪਿਉ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸਦਾ ਖੂਨ ਖੌਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਬੇਬੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੈ

ਬੇਬੇ:- “ਥੋਨੂੰ ਈ ਭਾਈ ਘਰੇ ਤੁਰਿਆਂ ਫਿਰਦਾ ਬੁਰਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਔਹ ਤੇਰੀ ਰਕਾਨ (ਛਿੰਦੇ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਰਦੀ ਹੈ)

ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਝਾਂਕਦਾ ਰਹਿੰਦੈ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੋਲੀ ਨੀ ਭਾਈ। ਉਹ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਐ,
ਕਿਤੇ ਵੀ ਚਾਰ ਦਿਨ ਕੱਟ ਲੂ।
ਜੇ ਉਹਦੇ ਆਂਗੂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਤਾਂ ਮੈਂ
ਤੀਵੀਂ ਮਾਨੀ ਕਿੱਧਰ ਜਾਉਂ?''(27)

ਛਿੰਦੋ ਨੂੰ ਕਦੇ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ ਸੀਪਰ ਛਿੰਦੋ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੜਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਤਿਆਂ ਮੂੰਹਰੇ ਸੁੱਟਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਰਣਜੀਤ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁਝਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਜਾਂ ਇੰਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਟੀਕੇ ਲਾ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।

ਰਣਜੀਤ ਵਰਗੇ ਪੁੱਤ ਜਦੋਂ ਪਿਉ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਪਿਉ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਅਲੱਗ ਘਰ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਨੌਕਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕਵੀਂ ਸਦੀ ਆ ਗਈ ਹੈ:-

ਇਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਕੇਹੀ ਹੈ ਆਈ,
ਗਰਜਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਗਰਜਾਂ ਦੇ ਭਾਈ।
ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਫਰਜੀ, ਝੂਠੇ ਕਿਉਂ ਨਾਤੇ?
ਏਹੀ ਬਾਤ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ। ----
ਇਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਕੇਹੀ ਹੈ ਆਈ ---- (28)

ਰਣਜੀਤ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਮਾਮਾ ਜਦੋਂ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਜਾਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਦੇਖ ਕੇ ਐਸ਼ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇਖ ਕੇ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਚਲਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :-

ਪਿੰਡ ?ਕੀਹਦਾ ਪਿੰਡ? ਮੇਰਾ ਉੱਥੇ ਕੀ ਹੈ? ਮੇਲੇ 'ਚ ਚੱਕੀ ਰਾਹੇ ਨੂੰ ਕੌਣ
ਪੁੱਛਦੈ _ _ _? ਘਰ 'ਚ ਰਹੁੰਗਾ ਥੋਨੂੰ ਭੈੜਾ ਲੱਗੂ। ਤੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਕਹੂ,
ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕਦੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੁੱਤ ਜੀ ਹੁਣ ਐਥੇ ਹੀ ਰਹੂੰ। (29)

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਰਹਿ ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਤਾਂ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਰਲਾ ਨੀ ਖਰੀਦ ਕੇ ਵੇਖੀ। ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਇਹ ਘਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਨਾਲ ਕੱਪੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਇੱਕ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਬਣ ਗਿਆਂ ਇਹਦਾ ਮਾਲਕ, ਮੈਂ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇਰਾ ਸੀਰੀ। ਹੁਣ ਪਾਣੀ ਸਿਰ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੇਰਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਾਂ। ਇਹਦੇ 'ਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਤੇਰਾ? ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਮਾ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਘਰ ਚੱਲ, ਪਰ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਘਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪੈਲੀ ਵਾਹਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਮਲਾ ਲਵਾਂਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੈਲੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗਾ ਮਾਮਲੇ

Baldev Singh de natak sangrah 'Mere Sare Natak' vich samajik Paripekh

ਤੇ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਪੈਲੀ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਲੈਣ ਲਈ ਮੰਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਰਹਿ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਕੋਲ ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਏਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਜਾਇਆ ਕਰੀਂ। ਹਵਾ ਪਾਣੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਬੰਦੇ ਦਾ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਫਰਜ਼ੀ ਤੇ ਝੂਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਸਮਝ ਆਈ ਹੈ। ਮਤਲਬੀ ਦੁਨੀਆ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਨਾਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਸੁਆਰਥ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, 'ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ', ਪੰਨਾ 21
2. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 23
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 32
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 38
5. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 42
6. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਬਲਦੇ ਬੁਝਦੇ ਅੱਖਰ, ਪੰਨਾ 198
7. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ 33
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43
9. ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ, ਲੂਣਾ, ਪੰਨਾ 79.
10. ਮਨਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 22.
11. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਔਰਤ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ('ਮੌਸਮ ਦਾ ਸੰਤਾਪ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ), ਪੰਨਾ 41
12. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ 198
13. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 210
14. ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਧੂਣੀ ਦੀ ਅੱਗ, ਪੰਨਾ 26.
15. ਉਹੀ, ਕੇਸਰੋ, ਪੰਨਾ 9.
16. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ 52
17. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 55
18. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 57
19. ਸੁਖਵੀਰ ਕੌਰ, ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 15
20. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ 140
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 143
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 155
23. ਉਹੀ ਪੰਨਾ
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 56
25. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, 'ਸੜਕਨਾਮਾ', ਪੰਨਾ 362
26. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ 23
27. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ 362
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 376
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 369

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਧਰਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵਈਆ (Attitude) ਹੈ। ਇਹ ਰਵਈਆ ਜਾਂ ਵਰਤਾਉ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੂਜਾ, ਸਰਧਾ, ਸਤਿਕਾਰ, ਪਿਆਰ, ਭੈ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸਾਂਝ, ਉਤਸਾਹ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ। ਦੈਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਬ - ਸਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ (GOD), ਦੈਵੀ ਦੇਵਤੇ (God & Goddess), ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਜੀਵ (Creatures), ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।⁽¹⁾

ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਉਪਰਨਤਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਮਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਕੁਦਰਤੀ ਦੇ ਅਮਲਾ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਨੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਡਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜੋ ਪੂਜਾ ਬਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਮਾਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ। ਧਰਮ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ, ਜੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਤੌਰ ਨੂੰ ਮੱਠਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਸਗੋਂ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੰਦ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਲੋਕਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ “ਧਰਮ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਝੂਠ ਹੈ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਚਾਈ। ਪਰੰਤੂ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਚੀਜ਼ ਹੈ।”⁽²⁾ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ ਘਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਪੜ੍ਹੇ ਤੱਕ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਜਾਤਿ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਪਰਖ ਦੀ ਘੜੀ’ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦੇ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ।

ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਮੂਹ ਉਤਸਵਾਂ ਵਜੋਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ। ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਹਾਨੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੁਆਰਾ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀ , ਨੰਗੇ ਸਿਰੀ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ ਤੋਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੜਕਾਂ ਉਪਰ। ਐਲਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਡ ਕੇ ਲਿਆਵੇਗਾ ਭਾਰੀ ਇਨਾਮ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਵੇਗਾ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਰ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੁੱਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕੌਮ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦੇ ਅਤੇ ਸਬਰ ਦੀ ਕੌਮ । ਪਰ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿੜਗਿੜਾਉਂਦੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ 80 ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ 50 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਜਵਾਨ 20 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ 8 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦੇ। ਸਿੰਘ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ:-

ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ :-“ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ ਮਿੱਠਾ ਲਾਗੇ,

ਨਾਮ ਪਦਾਰਕ ਨਾਨਕ ਮਾਂਗੇ ਸੂਰਾਸੋਈ,

ਜੋ ਲੜੇ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ ਸੋਈ, ਸੂਰਾ ਸੋਈ”⁽³⁾

ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਲੰਘ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਕੁੱਝ ਖਾਧਾ ਬਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਡੋਲਣ ਲਈ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਰੋਟੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਰੋਟੀ ਦੇਖ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋਣਗੇ। ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਰੋਟੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਤਾਂ ਰਹਿ ਸਕਾਂਗਾ ਪਰ ਇਸ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇੰਨਾਂ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਰੋਟੀਆਂ ਗੱਭਰੂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਛੁੱਪ ਕੇ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਨਿਡਰ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨੌਜਵਾਨ 50 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਜਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਧਨੀ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ 50 ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਧਨੀ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਘੁੜ ਸਵਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲਾ ਤੇ ਤਕੜਾ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਸੋਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਲਈ ਸੂਝਵਾਨ, ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਤੇ ਹੰਢ ਵਰਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰੋਟੀਆਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ :-

ਬਜ਼ੁਰਗ:- “ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਰੁਖੜਾ ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰੋ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੰਢ

ਚੁਕੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਬੁੱਢਾ, ਕੌਮ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਆਪਣੇ ਨਿਤਾਵੇਂ ਮੋਢਿਆ

ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਉਸਾਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਏਨੀ ਨਿੱਕੀ

ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿੱਚ ਚਲ ਕੇ ਕੁੰਦਨ ਹੋ

ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਸਬਰ ਹੈ, ਸੰਤੋਖ ਹੈ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ
ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲਾਡਲਾ ਹੀ ਕੌਮ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕੌਮ
ਦੇ ਉੱਜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ”। (4)

ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਕੇ ਭੁੱਖਿਆਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੰਨੀ
ਸਾਂਝ, ਸਬਰ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਕੌਮ ਇੱਕ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਡਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਗਲ
ਹਕੂਮਤ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਿੰਘ ਕੌਮ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਇਹ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਫੈਲਣਗੇ। ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ
ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਣਗੇ

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਕਾਰ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

“ਬਾਜਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਮੇਹਰ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖੀ ,
ਤੇਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਨਾ ਡੋਲ ਜਾਵੇ,
ਸਾਨੂੰ ਭੁੱਖਾਂ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਗਮ ਨਹੀਂ,
ਤੇਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸਬਰ ਨਾ ਡੋਲ ਜਾਵੇ,
ਤੁਰਕਾਂ ਪਰਖ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ,
ਤੇਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸਿਰੜ ਨਾ ਡੋਲ ਜਾਵੇ,
ਦੇਸ਼ ਕੌਮ ਤੇ ਧਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦ ਜਾਵੇ,
ਤੇਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸਿਦਕ ਨਾ ਡੋਲ ਜਾਵੇ”। (5)

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਅਤੇ ਇਸ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ
ਪਰਖਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ
ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਨੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। 1947 ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ
ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਯਾਦ ਹਨ:-

“ਫ਼ਸਾਦ ਹੋ ਰਹੇ ਆ ਪੁੱਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢੀ ਜਾਂਦੇ ਆ,
ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੀ” (6)

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘ ਚਾਹੇ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵੱਡਾ, ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਅੰਦਰ ਜੋ
ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਉਹ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਹਕੂਮਤ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

‘ਧਰਮ ਪਈਐ ਧਰਮ ਨਾ ਛੋਡੀਐ’ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਨਵੀਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਅਧਾਰ
ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਤਿਆਗਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨਣ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਕਬੂਲ ਕਰਨੀ ਵਧੇਰੇ
ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ
ਵਿੱਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਰਾਜਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ
ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦਾ

ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਆਗੂ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਤੇ ਪੂਜਾਰੀ ਧਰਮ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਫਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕੋਲ ਆਨੰਦਰਪੁਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ :-

“ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ
ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰੀ ਟੱਕਰ ਲਈ ਹੈ.... ਔਰ
ਮੁਗਲ ਸਹਿਨਸਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਵੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਹੀ
ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ ਇਸ ਵੇਲੇ.....”⁽⁷⁾

‘ਜਿੱਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ’ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼

ਧਾਰਮਿਕ ਬਰਾਬਰੀ :- ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਧਰਮ ਹਨ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਗੌਡ ਆਦਿ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਜਾਤ ਦਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੌਧਰ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਭੈੜਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖਮਰੀ ਕਿੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਨਾਟਕ ਹੈ :-

ਆਪੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰੀਏ ਨਾਟਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਜੁਲਮਾਂ ਕਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕੇਵਲ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਬੇਬਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਜਾਤ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਾ ਕੇ ਮੁਗਲ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ : “ਇਹ ਨਾਟਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਖੜੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਮਾਚਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।”⁽⁸⁾

ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੈਨਾ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਮਾਸਾਨ ਯੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਭੰਡਾਂ ਅਤੇ ਮਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਤੇ ਫਤਿਹ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਗਾਰੇ ਵਜਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਪਕਵਾਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀਵੇ ਜਗਾ ਕੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਾਤਮ ਸ਼ਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਲਦਾ। ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਖਾਤਰ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਲਈ ਫੌਜਾਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੂਝਵਾਨ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਨੌਜਵਾਨ :- “ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਫੌਜਾਂ
ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ? ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਵਾਨਾਂ ਨੂੰ
ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਈ ਮਾਤਮ ਲੈ ਕੇ
ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ”। (9)

ਪਰ ਦੂਜੇ ਹੀ ਪਲ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਤੋਂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਜਾਨ ਮਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਬਾਹੀ ਦੋਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜੇ ਆਪਣੀ ਆਨ-ਸ਼ਾਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਗੁਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਉਭਰ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :-

ਨੌਜਵਾਨ :- “ਮਹਾਰਾਜ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਭੁੱਖਾ ਹਾਂ ਇਸ
ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੋਕ ਭੁੱਖੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ
ਨਾਲ ਤਾਂ ਲੜ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੇਟ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨਾਲ
ਨਹੀਂ ਲੜ ਸਕਦੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ
ਦੱਸਣ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਹਾਂ”। (10)

ਮਹਾਰਾਜ ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਸਾਡੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ ਤਬਾਹ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਲਗਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਧੰਨਭਾਗ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸ਼ਾਹੀ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇੱਟਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਆਪ ਜਾਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਭੇਂਟ ਕਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਰਾਂਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ ਸਾਡੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਵਧੇਗਾ ਤੇ ਨਫਰਤ ਘਟੇਗੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦ ਲੜਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪੂਜਨ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ

ਕਰੀਏ। ਰਾਜਾ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਯੁੱਧਬੰਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹੋ 'ਅਪਮਾਨ' ਕਹਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚੋਂ ਪਕੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

“ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਫਿਰ ਆਸੇ ਪਾਸਿਓ,
ਪੰਡਿਤ, ਪੁਜਾਰੀ, ਗ੍ਰੰਥੀ ਬੁਲਾਏ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ
ਆਮ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਫਿਰ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ
ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਇੱਥੇ ਅਜਿਹਾ ਮੰਦਿਰ
ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇਖਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸਜਿਦ
ਦਿਸੇ। ਸਿੱਖ ਦੇਖ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਿਹਾ ਜਾਪੇ। ਹਿੰਦੂ
ਦੇਖਣ ਤਾਂ ਮੰਦਿਰ ਵਾਂਗ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ।”⁽¹¹⁾

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਚਲੇ ਤਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹਤੋੜ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘਰਾਂ ਦੇ ਦੀਪਕ ਬੁਝਾਏ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਧਰਮ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੀਪਕ ਜਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਝਿੜੀ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਅਤੇ 'ਪੰਡਤ ਬਲਾਕੀ ਰਾਮ' ਧਾਰਮਿਕ ਭਰਮਾ ਤੇ ਵਿਅੰਗ

ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਡਾਕਟਰ ਸਨ। ਲੋਕ ਬਾਬਿਆਂ, ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨਕ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਹੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ 'ਨੰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸਫਰ' ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਦੇਖੋ।

“ਗਿਆਨ ਦਾਸ ਦਾ ਡੇਰਾ, ਸ਼ਹੀਦਾ ਦੀ ਮਠੀ ਤੇ ਹਲਟੀ ਵਾਲਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ
ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਦੁਖਦੇ ਸੁਖਦੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਸਨ। ਬਾਬੇ
ਸੰਤੇ ਨਾਈ ਦੀਆਂ ਪੂੜੀਆਂ, ਕਪੂਰੀ ਝਿਊਰ ਦਾ ਹਥੋਲਾ,
ਜੁਆਕਾਂ ਦੀ ਖੰਗ, ਤਾਪ ਤੇ ਦੁਖਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਸਨ।”⁽¹²⁾

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਰਕ ਸੁਅਰਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਈ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਨਰਕ-ਸੁਅਰਗ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣ, ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈੜੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਬਗਾਵਤ ਨਾ ਕਰਨ। 'ਨੰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸਫਰ' ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਵਾਰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ

ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇਗੀ ਤਾਂ ਦਾਦੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਨਾਲ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

“ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦੀ ਕਦੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਜਨਮ
ਰੱਬ ਤੇਲ ਦੇ ਤਪਦੇ ਕੜਾਹੇ ਵਿੱਚ ਡਬੋਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਿਆਰਾਂ
ਤੋਂ ਦੀ ਤੋਰਦੈ। ਦਰਖਤ ਨਾਲ ਪੁੱਠੇ ਟੰਗ ਦਿੰਦਾ। ਯਮਦੂਤ
ਕੋਰੜੈ ਮਾਰੇ ਐ। ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਕੁੱਤੇ ਬਿੱਲੇ ਦੀ ਜੂਨ ਮਿਲਦੀ ਐ। ”⁽¹³⁾

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਹਿਮ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਝਿੜੀ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ

ਸਾਧ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਝਗੜੇ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿ ਸਕਣ।

ਚੇਲਾ 1:- ਬਾਬਿਉਂ ! ਦੇਸ਼ ਝਿੜੀ ਦੇ ਕਈ ਹੱਕਦਾਰ ਨੇ। ਝਗੜੇ ਵਾਲੀ
ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸ਼ਤਰ ਕਾ ਖਾਤਾ ਹੈ। ਕਚਿਹਰੀ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨੀ
ਦਾਅਵਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਫੈਸਲਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲੰਘ ਜਾਉ
। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ ਬਾਜੀ
ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਡਾਂਗ ਸੋਟੇ ਦੀਆਂ
ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੀਬੀਆਂ
ਆਪਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗਣਗੀਆਂ। ”⁽¹⁴⁾

ਔਰਤਾਂ ਵਹਿਮ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਭਾਵੁਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਮਗਰ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਸਾਧ ਵਰਗੇ ਠਗ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਫਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧ :- “ਉਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ
ਵਿਚਰਨਾ। ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ
ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਬੀਬੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵੱਸ ਹੀ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਾਲਕਾ, ਸਮਝ ਗਿਆਂ ? ” ⁽¹⁵⁾

ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸੂਝਵਾਨ ਨੌਜਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਨੌਜਵਾਨ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਗ ਰਗ ਤੋਂ ਵਾਕਫ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਧ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਧੂ ਆਪਣੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਚੁੜੇਲਾਂ ਨੱਚਣਗੀਆਂ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੱਭਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੇਤ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਲੋਕ ਵੀ ਅੰਧ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਰਾਪ ਲੈਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਡੇਰਾ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਸਾਧ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਚੇਲੇ : “ਜਿਹੜੇ ਕਰਦੇ ਨੇ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦ :

ਨਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਣਗੇ _ _ _

ਹੋ ਬਣੀ ਜਿਹੜੇ ਕਰਦੇ ਨੇ _ _ _” (16)

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਸਾਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਝਿੜੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਡੇਰਾ ਬਨਾਉਣ, ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ, ਅੰਨ-ਜਲ ਮਾਇਆ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਲੋਕ ਸਾਧ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੇਲੇ ਵੀ ਸਾਧ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧ ਦੇ ਲੜ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਚੇਲੇ : - ਭੀੜੀਆਂ ਸੁਣੀਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ,

ਜਿੱਥੇ ਦੀ ਜੰਮ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਗੇ _ _ _ _

ਕਈ ਤਰਗੇ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਰ ਜਾਣਾ ,

ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗ ਜੋ _ _ _ _ (17)

ਸਾਧ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਚਨਾਂ ਦਾ ਕਾਇਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਸਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂੰਹੋਂ ਮੰਗੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਬਾਝ ਮਾਵਾਂ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਬਦਰੂਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇੱਕ ਬਿਮਾਰ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਖਾਧਾ ਹੋਇਆ ਡੇਰੇ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਬੁਖਾਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਕੀਮ, ਵੈਦ, ਡਾਕਟਰ ਕੋਲੋਂ ਅਰਾਮ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸਾਧ ਪਾਖੰਡ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਕੁੱਝ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਿਮਾਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਘਰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ 'ਤੇ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਕਰੋੜਾਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਤੇਰੀ ਬਿਮਾਰੀ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ ਤੋਲੇ ਸੋਨਾ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਿਮਾਰ ਬੰਦਾ ਕਰੋੜਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੋਨਾ ਲੈਣ ਲਈ ਚਲਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਸਾਧ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਧ ਪਾਖੰਡ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ

“ (ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ) ਮੁਰਖਾ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਆਖ

ਚੁਕਿਆਂ, ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ, ਸੂਰਜ ਖੜ੍ਹੇ ਅੰਦਰ

ਆਉਣਾ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ।

ਅਸੀਂ ਪੂਰਾ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। _ _ _ ਬੀਬੀਆਂ

ਨੂੰ ਆਖ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤ ਜਾਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋ ਵੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਚੇਲੇ ਰਾਹੀਂ

ਮੇਰੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦੀਕਰ ਦੇਣ, ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੁੱਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਦੁੱਧ।

ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਮਿਲੇਗਾ। ”(18)

ਅਮਲੀ ਦਾ ਬੁਖਾਰ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਦੀ ਜੈ ਜੈਕਾਰ ਕਰਦਾ ਡੇਰੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਾ ਪੱਤਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਧ ਦੇ ਡੇਰੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਉਹ ਡੇਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਤੇ ਸਾਧ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰੀ ਵੋਟਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਹਰ ਹੱਥਕੰਡੇ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਧ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਧ ਦਾ ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸਾਧ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਵਰਗੇ ਮਤਲਬੀ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਫਾਇਦਾ ਕੱਢਕੇ ਉੱਚੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਮੰਤਰੀ ਵੋਟਾਂ ਲਈ ਸਾਧਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਧ ਵਰਗੇ ਸੱਪ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਵਰਗੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸਾਧ ਦੀ ਮਿਲੀ ਭਗਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧ: - “(ਹੱਸਦਾ ਹੈ) ਫੇਰ ਤਾਂ ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਤੰਤਰ ਵਿਦਿਆ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਜ ਵਜਾਵਾਂਗੇ। (ਦੋਨੋਂ ਹੱਸਦੇ ਹਨ)” (19)

ਸਾਧ ਦੇ ਚੇਲੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਅਤੇ ਗਊਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਘਰਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਟੁਣਾ ਕਰਕੇ ਲੜਾਈ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ ਗੁਮਰਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਜਦ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਡੇਰੇ ਤੇ ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੇਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਧ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦਾਜ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਟੁੱਟਣ ਕਾਰਨ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸਦਮਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਰਮਾਨ ਖੇਰੂ - ਖੇਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਾਂ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਡੇਰੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧ ਵਰਗੇ ਸੱਪ ਡੱਸਣ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਪਾਖੰਡੀ ਰੂਪ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਅਧਮਕੀ ਕਰਕੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਬਿਮਾਰ ਬੰਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਕਿਲਾ ਧਰ ਕੇ ਸਵਾ ਗਿਆਰਾਂ ਤੋਲੇ ਸੋਨਾ ਲੈ ਕੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਦੇ ਕੁੱਜੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਕੁੱਜੀ ਵਿੱਚ ਸਵਾ ਗਿਆਰਾਂ ਤੋਲੇ ਸੋਨਾ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਠੀਕਰੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਕੁੱਜੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਿਮਾਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਘਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਧੂਫ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਗਿਆਰਾਂ ਤੋਲੇ ਸੋਨੇ ਵਾਲੀ ਕੁੱਜੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੀਰਵਾਰ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਸਾਧ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਚੇਲੇ ਢੋਲਕੀ ਅਤੇ ਚਿਮਟਾ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਪਿੰਡਵਾਸੀ ਭੱਜੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਲਾਲ ਚੁੰਨੀ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਚੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਬੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਬੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਿਮਾਰ ਆਦਮੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸਾਧ ਸੋਨਾ, ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਅਮਲੀ ਇੱਕ ਡਾਂਗ ਉੱਤੇ ਸਾਧ ਦੀ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਚੋਲਾ ਤੇ ਇੱਕ ਲਾਲ ਚੁੰਨੀ ਝੰਡੇ ਵਾਂਗ ਟੰਗੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧ ਨੇ ਲੜਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੇ ਹੀ

ਲੜਕੀ ਦਾਤੀ ਲੈ ਕੇ ਸਾਧ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੜਕੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਲੱਗੀ ਦਾਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਨਾ ਕਿਉਂ ਸੀ ਬੀਬਾ! ਆਪਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਲੜਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਲੜਕੀ : “ਫੇਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦਾ , ਉੱਥੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੀ
ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੁੜੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ।”⁽²⁰⁾

ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੂਣੀ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:-

“ਸਾਧ, ਜਦ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਚੱਟਦੀ ਹੈ ਤਾਂ
ਉਸ ਨੂੰ ਜਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਚੋਂ
ਈਰਖਾ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਸਮ ਕਰ
ਦਿੰਦੀ ਹੈ।”⁽²¹⁾

ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੀ.ਏ. ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਠਾਣੇਦਾਰ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਵੀ ਠਾਣੇ ਚੱਲਣ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਮਲੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲੜਕੀ ਸਾਧੂ ਕੋਲ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਪੁਲਸ ਕੋਲ। ਅਮਲੀ ਤੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਠਾਣੇ ਚਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :-

ਨੌਜਵਾਨ :- ਘਬਰਾਈਂ ਨਾ ਅਮਲੀਆਂ। ਆਪਾਂ ਲੜਾਂਗੇ। (ਲੜਕੀ ਨੂੰ) ਤੂੰ
ਵੀ ਬੀਬਾ _ ਅਸੀਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ। (ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ) ਖਿਲਾਰ ਦਿਉ
ਡੇਰਾ _ _ _ _ (22)

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਪੁਲਸ ਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਰੂਪ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੋਟਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਨੇਤਾ। ਪੁਲਸ ਵੀ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਕਾਰਨ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਾਧਾਂ ਵਰਗੇ ਚੇਲੇ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਜਾਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾ ਸਭ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਔਰਤ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦਬੀ ਕੁਚਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸਾਧ ਵਰਗੇ ਰਾਕਸ਼ਸਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ, ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਨਾਟਕ ਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ :-

“ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਸਾਧ, ਇਹ ਡੇਰੇ ਰਹਿਣਗੇ।
ਥੇਰੇ ਜੀਵਨ ‘ਚ ਬੰਦਿਆ, ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਰਹਿਣਗੇ।
ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਲਿਖ ਤੂੰ, ਤਕਦੀਰ ਆਪਣੀ,
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਤੈਥੋਂ ਦੂਰ ਸਵੇਰੇ ਰਹਿਣਗੇ।
ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ, ਇਹ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦੇ।

ਇਹ ਬਣ ਭੂਤਾਂ ਤੇਰੇ , ਚੁਫੇਰੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਤੇਰੇ ਜੀਵਨ ਚ ਬੰਦਿਆਂ ਹਨੇਰੇ ਰਹਿਣਗੇ। (23)

ਪੰਡਤ ਬਲਾਕੀ ਰਾਮ

ਧਰਮ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਜਿੰਮਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪਵਾਨਗੀ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ। ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਅਤੇ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਣਾ ਧਰਮ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਵ. ਰਾਜਬੀਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਧਰਮ ਗੁਰੂ' ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। "ਧਰਮ ਗੁਰੂ ਹਰ ਬਦਲਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਖਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ-ਜਾਤ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।"⁽²⁴⁾ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਰਾਪ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਧੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਹੁੰਦਿਆ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੈ। ਜੋਕਿ ਆਪਣੀ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਾਰਨ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਲਾਕੀ ਰਾਮ ਵਰਗੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣਾ ਲਾਲਚ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਜੀਤ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੰਡਤ ਬਲਾਕੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰੋਟੀ ਖਵਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਖਾਨਾ ਬਣਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੀਰ, ਕੜਾਹ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਕਿਸਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਕੋਲ ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਪੰਡਤ ਬਲਾਕੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਖੁਦ ਰੋਟੀ ਖਵਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਬੁੱਧੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਟੀ ਖਵਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਡਤ ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੀ ਦਾਨ ਦਕਸ਼ਨਾ ਲੈਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਉਹ ਘਰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪੰਡਤ ਇੰਨਾਂ ਲਾਲਚੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਭਰ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬਰਤਨ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :-

ਤੇਜਾ :- ਕੋਈ ਇੱਕ ਕੰਮ, ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਪੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪੰਡਤ ਜੀ।

ਵਾਹੁਣੀ, ਬੀਜਣੀ, ਪਾਣੀ ਲਾਉਣੀ ਗੋਡੀ ਕਰਨੀ, ਰਾਖੀ
ਕਰਨੀ, ਸਾਂਭਣੀ , ਕੱਟਣੀ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਕਦੇ
ਗੋਡੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। (25)

ਕਿਸਾਨ ਜੋ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਕੇ ਰੋਜੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਡਤ ਵਰਗੇ ਇਨਸਾਨ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬਗਲੇ ਵਾਂਗ ਚਿੱਟੇ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਦਾ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸ਼ਰਾਧ ਖਾਣੇ ਹਨ। ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਇਹ ਤੱਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਖੂਨ ਪਸੀਨਾ ਬਹਾ ਕੇ ਧਨ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਗੋਡੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ : -

ਪੰਡਤ :- ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਭੱਜਾ ਆਉਂਦਾ

ਸੀ। ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਪੈਰ ਅੜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਡੇਰਾ

ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਗੋਡੇ ਛਿਲੇ ਗਏ, ਲਹੂ ਵਗਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ

ਰੋਈ ਜਾਵਾਂ। ਉਹ ਹੱਸੀ ਜਾਵੇ। ਬਸ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ

ਬਾਅਦ ਆਪਾਂ ਕਦੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਗੋਡੀ ਨਹੀਂ ਟੇਕੇ। (26)

ਜਿਸ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਗੋਡੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖ ਲਵੇਗਾ। ਕਿਸਾਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਡਤ ਵਰਗੇ ਇਨਸਾਨ ਜੋ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ। ਪੰਡਤ ਖੀਰ ਵਾਲਾ ਡੋਲੂ ਲੈ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੂ ਰਾਮ ਜਦੋਂ ਘਰ ਜਾਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਖੀਰ ਖਾ ਕੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੂ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੀਰ, ਕੜਾਹ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਖਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਚਲ ਕੋਈ ਨਾ ਰੋਟੀ ਹੀ ਖਾ ਜਾ। ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਰਿਵਾਜ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਬੰਦਾ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗਾ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਬਿੰਨ੍ਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਝੂਠੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਿਹਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਗਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪੰਡਤ ਵਰਗੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਖੀਰ ਕੜਾਹ ਮੰਗਦਾ ਹੋਵੇ। ਬੰਦਾ ਕਿਉਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਪਣਿਆਂ ਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੁੱਧੂ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :-

ਬੁੱਧੂ :-“ਹੁਣ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਹੀ ਦੇਖ ਲਾ, ਪਿਉ ਤੇਰਾ ਆਇਆ ਪੰਡਤ

ਦੇ ਸੁਪਨੇ ‘ਚ। ਉਹ ਭਰਜਾਈ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਜੀਤੇ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੱਲ ਤੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ

ਆ ਜਾਂਦਾ ਪੰਡਤ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਕਾਹਤੋਂ ਆਇਆ

ਬਈ। ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਐ ਗੱਲ”। (27)

ਜੀਤ ਜੋ ਕਿ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਨੌਜਵਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੋਟੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੀਰ, ਕੜਾਹ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੀਰ ਤੇ ਕੜਾਹ ਪੰਡਤ ਖਾ ਵੀ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਤ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਰੂਹਾਂ ਨਹੀਂ ਤਰਸਦੀਆਂ। ਪੰਡਤ ਦੀ ਜੀਭ ਤਰਸਦੀ ਹੈ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਜੀਤ, ਪਿਉ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਡਤ ਬਲਾਕੀ ਰਾਮ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾਉਂਦੇ

ਹਨ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਤਾਂ ਜੀਤ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ;

ਜੀਤ :- ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਐ? ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆ ਕੇ ਕੀ
ਮਿਲੂਗਾ ? ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਤੇ
ਲੋੜਵੰਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਤੇ ਦਾਨ ਪੁੰਨ
ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ? (28)

ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸੁਣ ਕੇ ਬੁੱਧੂ ਰਾਮ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜੀਤ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਵਰਗੇ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣਾ ਘਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਤ ਨੇ ਬੁੱਧੂ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਪੰਡਤ ਨੇ ਬੁੱਧੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸ਼ਰਾਧ ਨਾ ਕਰਾਉਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕਪੜੇ ਫਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਜਬਾੜਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸੀ। ਬੁੱਧੂ ਰਾਮ ਪੰਡਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਮੂਰਖ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਖਵਾਉਣ ਅਤੇ ਵਸਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਮੰਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਝੂਠੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸ਼ਰਾਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ 'ਸਾਵਧਾਨ ਅੱਗੇ ਖਤਰਾ ਹੈ' ਵਿੱਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਤ ਆਪਣੇ ਜਿਉਂਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਉ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਣਜੀਤ :- ਜੇ ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾ ਵੱਢ ਦਿਆਂ ਜਾ
ਕੇ। ਆਹੀ ਤਾਂ ਸਿਆਪੈ , ਉੱਤੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਅੱਛੇ ਦਿਨ ਐ।
ਤੇ ਇਹ ਕੰਜਰ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸੂਫੀਆਂ ਕਰਦਾ
ਫਿਰਦੈ। (ਬੇਬੇ ਦੁਖੀ ਹੋਈ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ
ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। (29)

ਜੀਤ ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਬਾਪੂ ਜੀ ਆਏ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੀਰ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਫਿਰ ਖੀਰ ਖਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਤ ਬਲਾਕੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖੀਰ ਖਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੰਡਾਸੀ ਨੂੰ ਜੰਗਾਲ ਲੱਗਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖੋ। ਪੰਡਤ ਖੀਰ ਖਾਣ ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜੀਤ ਦੇ ਗੰਡਾਸੀ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਥ ਦੇਖ ਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ ਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਕਸ਼ਟ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਪਾਠ ਪੂਜਾ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਇੰਨਾਂ ਸਮਾਂ ਕਿੱਥੇ ਕਿ ਉਹ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਕਰ ਸਕਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਵਿਹਲੇ ਪੰਡਤ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜੀ ਰੋਟੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਪੰਡਤ ਖੀਰ ਖਾਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਖੀਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੀਰ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੱਤ ਤੇ ਜੋ ਜ਼ਖਮ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲੱਤ ਕੱਟਣੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਦੀ ਲੱਤ ਕੱਟ ਕੇ ਭੇਜ ਦੇਵੋ। ਪੰਡਤ ਘਬਰਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੱਤ ਉਪਰ ਕਿਵੇਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਮਾਂਪਿਆ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲਣ ਲਈ ਬੋਲਦਾ ਹੈ:

ਜੀਤ: ਬਾਪੂ ਜੀ, ਜੇ ਪੰਡਤ ਦੀ ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਖੀਰ
ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ
ਵਸਤਰ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾ ਸਕਦੇ ਐ, ਤਾਂ ਲੱਤ ਵੀ
ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। (30)

ਪੰਡਤ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੱਤ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਡਤ ਦਾ ਕਾਲਾ ਝੂਠ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਗਰ ਹਰੇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜੀਤ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੀਜਵਾਨ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

“ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਮੁਰਖ ਬਣਨਗੇ, ਇਹ ਲੋਕ ਪੰਡਤ।
ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਜਾਗ ਪਏ ਹੁਣ ਲੋਕ ਪੰਡਤ।” (31)

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਏ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਲੁਪਤ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਅੰਨਦਾਤਾ’ ਨਾਟਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਈ ਮਿੱਥਾਂ ਦਾ ਭੰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਹ ਗਲਪੀ ਵੇਰਵਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੋਰਦਾਰ ਮੀਂਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆਜਾ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਕੁੱਕੜ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੇਸੀ ਦਾਰੂ ਦੀ ਬੋਤਲ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚਲਾ ਪਾਤਰ ਠਾਕਰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“ਦੁਨੀਆਂ ਕਿੱਥੇ ਤੁਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਐ
ਕੁੱਕੜ ਪੁੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਥੋਡਾ ਮੀਂਹ ਹਟਾ ਦਉ ?” (32)

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਨਾ 24
2. ਖਾਵਰ ਇਬਰਾਹਿਮ ਟੀ. ਦੇਵ ਦੈਤ ਤੇ ਰੂਹਾਂ, ਪੰਨਾ 124
3. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, 'ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ', ਪੰਨਾ 11
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 14
5. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 12
6. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਚਿੜੀਖਾਨਾ, ਪੰਨਾ 25
7. ਪਾਂਧੀ ਨਾਨਕਾਨਵੀਂ, ਧਰਮ ਪਈਐ ਧਰਮ ਨਾ ਛੋਡੀਐ, ਪੰਨਾ 19
8. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ, ਆਪੇ ਰਾਜ ਸਵਾਰੀਏ, ਪੰਨਾ 7
9. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ 72
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 77
11. ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ, ਪੰਨਾ 21-22
12. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਨੰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸਫਰ, ਪੰਨਾ 25
13. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 15
14. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ 375
15. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 376
16. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 380
17. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 381
18. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 385
19. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 386
20. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 395
21. ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਧੂਣੀ ਦੀ ਅੱਗ, ਪੰਨਾ 50
22. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ 396
23. ਉਹੀ ਪੰਨਾ
24. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ, ਪੰਨਾ 118
25. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ 222
26. ਉਹੀ ਪੰਨਾ
27. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 224
28. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 225
29. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 362

Baldev Singh de natak sangrah 'Mere Sare Natak' vich samajik Paripekh

30. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 234

31. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 236

32. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਅੰਨਦਾਤਾ, ਪੰਨਾ 24

,

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿਤ੍ਰਣ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ। ਹਰ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਅਧੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੇਖਕ, ਬੁੱਧੀਜੀਵ ਆਮ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਦਿਰਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪੱਖਪਾਤ ਰਹਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿਉਂਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।

“ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੈਂਤੜਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ

ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਲੇਖਕ ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਅਸੰਬੰਧਿਤ

ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ”⁽¹⁾

ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਕਦੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਵੇ। ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਵਰਗ ਸਿਰਫ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਸਿਖਿਅਤ ਜਨਤਾ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਕੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

“ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਕੌਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਦੀਨ ਈਮਾਨ ਨਹੀਂ, ਕੁਰਸੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇੱਕੋ

ਉਦੇਸ਼ ਹੈ - ਤਾਕਤ ਹਥਿਆਉ, ਪਰਿਵਾਰ ਰਜਾਓ। ਕੋਈ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਨਹੀਂ -

ਕੋਈ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ - ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ।”⁽²⁾

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟਕ ‘ਸਮਾਜਵਾਦ’ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਪੇਟ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੇਤਾ ਕੁਰਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਆਪਣੀਆਂ - ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

‘ਸਮਾਜਵਾਦ’ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ।

ਸਮਾਜਵਾਦ ਕੀ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਹਰੇਕ ਸਰਕਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਕੱਢਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੈ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਉਸਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਾਂਗਰੇਸੀ ਸਰਕਾਰ :- ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕਾਂਗਰੇਸੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮੁਰਖ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੀ ਕੁੱਝ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਾਂਗਰਸੀ:- ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਜਾਂ ਗਰੀਬੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਏ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੱਕ ਸਾਡਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।⁽³⁾

ਕਾਮਰੇਡ ਸਰਕਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਰੇਡ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਾਮਰੇਡ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਰੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ।

ਭਾਜਪਾ ਸਰਕਾਰ ਮੁਤਾਬਕ ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕੈਂਪ ਲਗਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਗੇ। ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਜਪਾ :- (ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੂੰ) ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਤੇ 50 ਸਾਲ ਰਾਜ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ ਦੇ ਖੰਭ ਨੋਚ ਲਏ ਨੇ। ਹੁਣ ਬਿਨਾਂ ਖੰਭ ਵਾਲੀ ਇਸ ਚਿੜੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਕਰਾਂਗੇ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੇ।⁽⁴⁾

ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂਗੇ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਇੱਕੋ ਥੈਲੀ ਦੇ ਚੱਟੇ ਵੱਟੇ ਹਨ। ਹੇਕ ਸਰਕਾਰ ਸਮਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਗਿਰਗਟ ਵਾਗ ਰੰਗ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੇ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਹਰੇਕ ਸਰਕਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਖਿੱਚਾ ਧੁਣੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋਇਆ ਬੱਚ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨਾਉਂਸਮੈਂਟ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਚਾਰਾ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜਵਾਦ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਨੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਐਲਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਸਾਡੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਘੁਮਾਵਾਂਗੇ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਸਾਡੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸਨੂੰ ਤਹਿਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਛਾਣਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ। ਅਫਸਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵਰਗੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਰਦੀ ਦਾ ਰੋਅਬ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਚਿਹਰਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਵਾਦ :- ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਦਸਾਂਗਾ, ਇਹ ਨੇਤਾ ਬੜੇ

ਮੱਕਾਰ ਨੇ, ਫਰੇਬੀ ਨੇ, ਝੂਠੇ ਨੇ ਕਾਤਲ ਨੇ, ਇੰਨ੍ਹਾ ਨੇ

ਇਸ ਦੇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਗਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। (5)

ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਏਜੰਟ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮੈਡਲ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਰਸੀ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਰੂਪੇ ਚਿਹਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਮ ਆਦਮੀ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਦਬੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼’ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਚੋਟ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਅਨੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਜੋ ਕਿ ਹੱਸਦਾ ਵੱਸਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੋਂ ਜਖਮੀ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਮਸਤਾਂ ਨੇ ਮਸਤੀਆਂ ਮਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਵਰਗੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਰੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਜਨੀ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਚਿਆ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਉਜਾੜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਉਜੜ ਕੇ ਫਿਰ ਵਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲਾਤ ਹਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ-ਭਾਈ ਵਿੱਚ ਵੈਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਚਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਫਰਤ ਦਾ ਬੀਜ ਬੋਝ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਭੈੜੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ ਆਪਣੀ ਨੇਤਾਗਿਰੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨੇਤਾ ਲੋਕ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਅਲਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਦੇ।

ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾ :- (ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ) ਦੇਖ ! ਤੇਰਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਏ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨਾ ਏਂ। ਆਰਤੀ ਕਰਦਾ ਏਂ। ਤਿਲਕ ਲਾਨਾ ਏਂ

ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ :- (ਸਿੱਖ ਨੂੰ) ਤੂੰ ਸਦਾ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੈਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਦੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਇੱਕ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਐ ? (6)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਹੱਥਕੰਡੇ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦਾਅਵੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾਵਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ;

“ਸਭਾ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਇਸ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਣਾ
ਲਹੂ ਕਰਨਾ, ਲਹੂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਇਕ ਫੈਸਲਾ
ਤਹਿਰੀਰਦੀ ਦਿੱਲੀ।”⁽⁷⁾

ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕਿਉਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਵੈਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਨੇਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੀ ਬੋਲੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੇਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨਦਾਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਨੇਤਾ ਲੋਕ। ਨੇਤਾ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਦੀ ਅੱਗ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਭੜਕਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ : - ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਾਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਸਿਗਰਟਾਂ ਸੁੱਟੀਆਂ।
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਸਾੜੀਆਂ, ਬੇਅਦਬੀ
ਕੀਤੀ।

ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾ :- ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਊਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਸਿੱਟੇ। ਪੂੰਛਾਂ
ਸੁੱਟੀਆਂ। ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕੀਤਾ।⁽⁸⁾

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮੰਦਰ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੇਤਾ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਗੰਦੇ ਹੱਥਕੰਡੇ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਹ ਨੇਤਾ ਲੋਕ ਕਿ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜ ਕੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਗੋਂ (ਬਜ਼ੁਰਗ) ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬਜ਼ੁਰਗ :- ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਲੀਰੋ ਲੀਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਦਾ ਕਤਲ
ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਭਾਈ ਵੈਰੀ ਬਣਾ
ਦਿੱਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਕੋਹਣ ਲੱਗ ਪਈ
..... ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਫਰਤ
ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ⁽⁹⁾

ਕਰਫਿਊ ਲੱਗ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮਾ ਖੁੱਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਗਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੋਰੀ ਦਾ ਫਤਿਆ ਟਰੱਕ ਜੋਕਿ ਡੋਡਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਆਪ ਅਮਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਦੀ ਹੈ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਦੇ। ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਹੋਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜੀਰੀ ਲੈ ਕੇ ਸਹੁਰੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੇਸੀ ਘਿਊ ਦੀ ਪੰਜੀਰੀ ਦਾ ਲਾਲਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਨੌ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਵਿਆਹ ਹੋਏ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਹਰਾਮ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਔਕਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਿਸਾਨ :- ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੋਵੇ। ਕਿਹੜਾ ਘਰੇ ਰੱਖਣੈ।

ਥੋਡੇ ਆਂਗ ਪੁਲਸ ਚ ਭਰਤੀ ਕਰਾ ਦੇਣੈ..... ਤੁਸੀਂ

ਪੰਜੀਰੀ ਖਾਉ (10)

ਕਰਫਿਊ ਖੁੱਲਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੋ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰੋਬਾਰ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਮਾਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਭਾਅ ਸੱਤਵੇਂ ਆਸਮਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਰੋਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਫਿਊ ਲਗਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਰੋਲਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਰੋਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਬੰਬ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਘੜੀ ਆਈ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ। ਸਿੱਖਾਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਰਹੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਘਰ ਬੱਚੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਉਹ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ , ਮੰਦਰ, ਮਸੀਤਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ :-

“ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਹੱਥ ਪਵਿੱਤਰ ਨੇ ਜੋ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਨੇ”⁽¹¹⁾

ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ , ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅਗਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਅਪਣੀ ਨਫਰਤ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਾਂਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਆਵੇਗੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਨਾਮੁਰਾਦ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰਕ ਮਾਨਸਿਕ , ਬੌਧਿਕ,ਅਤਿਮਕ ਪੱਖੋਂ ਅਪੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਇੱਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਕਰੂਪ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

‘ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ’ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ

ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆਂ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮ ਨਿਰਣੇ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਗਮੀਆਂ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਅਜੋਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ, ਦਲ ਬਦਲੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ, ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀਆਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ , ਵੋਟਾਂ , ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੀ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ, ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਇੰਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਿਆਂ ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਜੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

“ਇੱਕ ਅਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਹਰ ਜਿੰਮੇਵਾਰ

ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋ ਉਪਰਲਿਆਂ ਦੀ ਜੀ ਹਜ਼ੂਰੀ

ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲਾਲਚ ਅਧੀਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ” (12)

ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਚੋਰੀਆਂ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਡਾਕੇ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਗਰ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ੀ ਕਾਬੂ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਦਾ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਹਿਫਾਜਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਐਮ. ਐਲ.ਏ. ਵਰਗੇ ਲੀਡਰ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਲੀਡਰੀ ਦਾ ਰੋਬ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਡਾਕੇ ਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਕੇਸ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਾਂਡ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਹੌਲਦਾਰ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਂ ਠਾਣੇਦਾਰ ਤੇ ਵੀ ਸ਼ਿਕੰਜਾ ਕੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਵਰਦੀ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਠਾਣੇਦਾਰ, ਹੌਲਦਾਰ ਤੇ ਰੋਅਬ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਐਮ. ਐਲ.ਏ, ਠਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਮੁੰਡਾ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਬਲਾਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਲੜਕਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਠਾਣੇਦਾਰ, ਹੌਲਦਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਠਾਣੇਦਾਰ :- (ਘੰਟੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਹੌਲਦਾਰ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ) ਕਿਹੜੀ

ਮੁਸੀਬਤ ਗੱਲ ਪਾ ਲਈ ਆਪਾਂ। ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਧਮਕੀ ਦੇ ਕੇ

ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਪਾਲੀਟੀਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਮਝਾਵੇ ਕਿ

ਐਡਮਨੀਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਵੀ

ਅਫਸਰ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ। ਪੁਲਸ ਨੂੰ

ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ।
ਹੁਣ ਇਹਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਆਂ ਤਾਂ ਉਪਰੋ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਡੰਡਾ। ਫੇਰ
ਪਬਲਿਕ ਸਮਝਦੀ ਐ, ਪੁਲਸ ਨਾਲਾਇਕ ਐ।
ਜਾਹ ਛੱਡ ਏਸ ਬਲਾ ਨੂੰ। (13)

ਠਾਣੇਦਾਰ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਿਉ ਤੇ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਡਕੈਤੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਹੋਏ ਬਲਾਤਕਾਰ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਤੱਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾ ਬਾਪ ਆਪਣੀ ਧੀਂ ਲਈ ਇਨਸਾਫ ਲੈਣ ਆਇਆ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਧੀਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ, ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਂਢੀਆਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪੁਲਸ ਮਹਿਕਮਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੱਥ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੱਚ ਬੋਲਦੇ। ਕਿਉਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਧੀਂ ਭੈਣ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀਂ ਭੈਣ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਜਦੋਂ ਠਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਪਤਾਨ ਡਕੈਤੀ ਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਠਾਣੇਦਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਠਾਣੇਦਾਰ :- ਇੱਕ ਲੜਕਾ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਜਨਾਬ , ਸ਼ੱਕ ਹੈ
ਉਹ ਵਾਰਦਾਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਠਾਣੇ ਵਿੱਚ ਬਾਅਦ
ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਐਮ.ਐਲ.ਏ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਫੁਡਾ ਕੇ ਲੈ
ਗਿਆ। ਆਖਦਾ ਬਲਾਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਲੜਕਾ ਐ। ਉੱਪਰ ਲੜਕੀ
ਦਾ ਪਿਉ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੈ ਤੇ ਨਾ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ
ਦੱਸਦੇ ਨੇ। ਸਖਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫੇਰ ਕੇਸ ਕਿਵੇਂ
ਖੋਲੀਏ.....? (14)

ਪਰ ਕਪਤਾਨ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ , ਉਹ ਠਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਉਹ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਤੋਂ ਮੁੰਡੇ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਦੂਜੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁੱਛ ਕੇ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੇ ਸਖਤੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਗੁਨਾਹ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਵੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸ ਦਵੇ। ਪਰ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਭੂਤ ਸਵਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਡਰ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਉਸ ਸੱਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀ ਧੌਂਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। :-

ਲੜਕਾ :- (ਹੱਸਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਬੁੱਲ੍ਹ ਪੂੰਝਦਾ ਹੈ) ਜੇ ਮੇਰੇ ਡੈਡੀ ਨੂੰ
ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਨਾ ਠਾਣੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ
ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰੋ। ਮੇਰਾ ਫਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਲੇ
ਜਿਹੜੇ ਘਸੁੰਨ ਮੁੱਕੇ ਹੌਲਦਾਰ ਨੇ ਮਾਰੇ ਨੇ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ

ਵੀ ਦੇਣਾ ਪਉਗਾ। (15)

ਠਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੌਲਦਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਧਾ ਪਾ ਕੇ ਪਟੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੌਲਦਾਰ ਦੀ ਕੁੱਟ ਨਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁੰਡਾ ਦਮ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਠਾਣੇ ਵਿੱਚ। ਠਾਣੇਦਾਰ ਹੌਲਦਾਰ ਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਵੀ ਭੜਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਠਾਣੇ ਦਾ ਬਾਹਰ ਹਾਇ ਹਾਇ ... ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਠਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਪਤਾਨ ਵਰਗੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

ਕਪਤਾਨ :- ਏਸ ਮਾਮਲੇ 'ਚਮੈਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ। ਸਾਡੀ ਇੱਜ਼ਤ ,
ਸਾਡਾ ਵਕਾਰ ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ 'ਚ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੋ ਉਵੇਂ
ਕਰਾਂਗੇ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਜੇ ਕਹੋ ਤਾਂ
ਮੁਆਵਜਾ ਦੇ ਦਿਆਂਗੇ ਜਾ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ, ਬੱਸ
ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਭੰਗ ਨਾ ਹੋਣ, ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਭੜਕਾਹਟ
ਵੀ ਲਾਅ ਐਂਡ ਆਰਡਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। (16)

ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਹੌਲਦਾਰ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦਾ ਬਕਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਹੱਥਕੜੀ ਲਗਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਪਤਾਨ ਅਤੇ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਮੁਸਕਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ 'ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ' ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਵਾਂਗ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਬੰਦੇ ਦੀ ਡੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਵਾਂਗ ਨਾਚ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇ।

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਆਈ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦੀ। ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਔਰਤ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਦਾਅ ਤੇ ਲਗਾ ਕੇ ਕਾਲਾ ਧੰਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਇਸ ਵਰਗ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਵਸ ਇਹ ਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੱਗੇ ਉਭਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸੰਗਠਤ ਹੋ ਕੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਰ ਵਾਲੀਆ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਸ਼', ਪੰਨਾ 10
2. ਹਮਦਰਦਵੀਰ ਨੌਸ਼ਹਿਰਵੀ, ਵਿਰਾਸਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇੱਕ ਰੋਗ, ਪੰਨਾ 10
3. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ 213
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 213
5. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 217
6. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 280
7. ਜਗਤਾਰ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਸਮੁੰਦਰ, ਪੰਨਾ 238
8. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 281
9. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 282
10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 285
11. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 287
12. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਬਰੈਖਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ 29
13. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ 32
14. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 324
15. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 329
16. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 330

ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਵਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਕ ਤਿੱਖਣ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਵਿਧਾ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅਜਮਾਇਆ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਧਾ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਲੰਤ ਕਈ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਰਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸੂਝਵਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਘਟੀਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਕਟਾਕਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਵੇ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਉਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਘਾਟਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮਹਾਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲਾ ਅਨੁਭਵ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸੇ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਿਧਾ ਉੱਪਰ ਕਲਮ ਅਜਮਾਈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਬਾਲ ਨਾਟਕ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ, ਸਫਰਨਾਮਾ, ਬਾਲ ਸਫਰਨਾਮਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਥਾ ਲੇਖ ਸੜਕਨਾਮਾ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 1977 ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਗਿੱਲੀਆਂ ਛਿਟੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗ' ਨਾਲ ਆਗਮਨ ਕੀਤਾ। 1980 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਨਾਟਕੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ 'ਜਾਗੋ ਆਈ ਮੈਂ' ਕਲਕੱਤੇ ਖੇਡਿਆ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਟ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਲ ਨਾਟਕ 'ਸੋਨੇ ਦਾ ਹਿਰਨ' (1983) ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। 1987 ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਮੈਕਸਿਮਾ ਗੌਰਕੀ

ਐਵਾਰਡ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਪ੍ਰਤੱਖਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਉੱਤੇ ਬਰਾਬਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਆਸ-ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹੋਣ, ਪਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਭ ਪਾਤਰ ਉਸਦੇ ਦੇਖੇ ਭਾਲੇ ਅਸਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਗੁਣ ਜਾਂ ਵੇਰਵਾ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਿੱਧਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਿਗੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਦੌਰ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਹਾਲੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੁੱਖ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਮਾੜੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੇ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਮੱਖ ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਗਰੀਬ ਹੋਰ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਪਾਖੰਡਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀ ਭਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਸੋਝੀ ਅਜੋਕੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਕੜਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੋਝੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ, ਪੇਚਦਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਪੇਟ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੇਤਾ ਕੁਰਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਸੋਚਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਪਣਾ ਸੁਆਰਥ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀ ਭਗਤ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਝਿੜੀ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ' ਅਤੇ 'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਆਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਨਿਰੋਲ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੇਕਰ ਕਿਧਰੇ ਵਰਣਨ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਭੇਖਧਾਰੀ ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਅੰਗਮਈ ਚਿੱਤਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਝਿੜੀ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ' ਅਤੇ 'ਪੰਡਿਤ ਬਲਾਕੀ ਰਾਮ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। 'ਜਿੱਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ' ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮੰਤਵ ਔਰਤਤਵ ਵਿਚ ਉਪਜੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੀ ਉਸ ਪਰਤ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਬਰਕਰਾਰੀ ਲਈ ਕਾਬਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਨੀਂਹ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਇਹੋ ਬਦਲਾਵ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੋਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਹੈ ਇਸੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਔਰਤ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਕਾਹਦਾ ਮਾਣ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ' ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਔਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾਟਕ 'ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ' ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀਆਂ ਦਮਿਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਦਾਜ ਵਰਗੀ ਅਲਾਮਤ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਟਕ 'ਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਲੇ' ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਹੀਂ ਦਾਜ ਵਰਗੀ ਲਾਹਨਤ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਕਦਰੀ ਨੂੰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਸਾਵਧਾਨ ਅੱਗੇ ਖਤਰਾ ਹੈ' ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਫਰਜ਼ੀ ਤੇ ਝੂਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਸਮਝ ਆਈ ਹੈ। ਮਤਲਬੀ ਦੁਨੀਆ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਨਾਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਸੁਆਰਥ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਮੁੰਡਿਆ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਫਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਸਵੰਤ ਕੌਰ ਵਰਗੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਕੁੜੀ ਵਿਚਲੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਮਿਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਗੋਰੇ ਅਤੇ ਲਾਡੀ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਸ਼ੇਈ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਭਲਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤਰਸੇਵਿਆਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀਆਂ ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ

Baldev Singh de natak sangrah 'Mere Sare Natak' vich samajik Paripekh

ਸਰੋਤ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਹੀਂ ਪਰ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਧੂਣੀ ਬਣ ਕੇ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ

?ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰ 19/374 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਗਰ ਦੇ ਗੇਟ ਉੱਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਨੇਮ ਪਲੇਟ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ- ਕਲਕੱਤਾ ਨਿਵਾਸ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ “ਕਲਕੱਤਾ ਨਿਵਾਸ” ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਮੋਹ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਦੋ ਪਾਠਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਗਰ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਘਰ ਲੱਭਦੇ ਫਿਰਨ। ਕੋਈ ਦੱਸੇ ਨਾ। ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਰ ਘਰ ਕੋਲੋਂ ਮੁੜੇ। ਫਿਰ ਗੁਆਂਢ ਰਹਿੰਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ.... ਬਲਦੇਵ-ਬਲਦੇਵ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਕਲਕੱਤੇ ਆਲਿਆਂ ਦਾ ਘਰ ਨਾਲ ਦਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲੋ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਵੀ ਬੜੇ ਹੋਏ...। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਨੂੰ ਕੌਣ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਨਿਵਾਸ ਲਿਖਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਬੋਰਡ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

?ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਹਰ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਹੰਗਾਮਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਹੰਗਾਮੇ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਗੱਲ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਤੱਕ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੰਗਾਮੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੰਗਾਮੇ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਊਰਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬਣ-ਠਣ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਉਹਦੀ ਰੀਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖੇ, ਸਲਾਹੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਪਈ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਜੇ ਪਾਠਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੀ, ਉਹਦਾ ਨੋਟਿਸ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਫੋਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਉਭਰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਨੀ ਬਣੀ। ਏਸ ਪੱਖੋਂ ਮੈਂ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੰਗਾਮੇ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਰਗ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਸੜਕਨਾਮਾ’ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ, ਫੇਰ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਨਾਵਲ ‘ਲਾਲ ਬੱਤੀ’ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕਰਤੀ। ਜੇ ਫੇਰ ਵੀ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਸੀ ਉਹ ਨਾਵਲ ‘ਅੰਨਦਾਤਾ’ ਨੇ ਕੱਢਤੀ। ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਾਠਕ ਉਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ, ਹਰ ਪਬਲੀਸ਼ਰ ਉਸਨੂੰ ਛਾਪਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ। ਪਾਠਕਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ, ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਪਰਦੈ ਜਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੈ..... ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿੱਧਰੇ ਬੋਲਣਾ ਹੋਵੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਝੋਰਾ ਹੁੰਦੈ, ‘ਲੈਹ ਆ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀਤੀਆਂ ਈ ਨੂੰ, ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਰਹਿ ਹੀ ਗਈਆਂ।’ ਇਵੇਂ ਪੁਸਤਕ ਛਪਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਬੜਾ ਪਛਤਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਲਿਖੇ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਿਆ ਅਣਲਿਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ..... ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਨੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ, ਗੱਲ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਤੱਕ ਜਾਉਗੀ। ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੋਚ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

? ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਔਖੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਕਿੰਨਾ ਧਨ ਕਮਾ ਲਵੇ, ਬੰਦਾ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ੋਹਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਵੇ, ਬੰਦਾ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਉੱਚੇ ਰੂਤਬੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਕਦੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀਆਂ, ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਬਣਦੈ। ਬੰਦਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅਧੂਰਾ ਈ ਹੁੰਦੈ। ਜਦੋਂ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਐ-ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾ ਹੁਣ ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਚੋਣ ਲੜਨੀ ਹੈ ਨਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੌਰੇ ਕਰਨੇ ਐ, ਨਾ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਖਰੀਦਣੀ ਐ, ਸਭ ਖਤਮ। ਪੂਰਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ। ਨਾ ਭੁੱਖ, ਨਾ ਪਿਆਸ, ਨਾ ਬਿਮਾਰੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਪੀੜ ਨਾ ਦਰਦ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਤਾਂ ਉਸ ਘੜੀ 'ਚ ਈ ਹੋਇਆ ਜਾਉ। ਉਝ ਮਨ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲ ਮੁੰਡਾ ਜਿਹੜਾ ਕੱਛ ਵਿੱਚ ਬੋਰੀ ਲੈ ਕੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ 'ਚ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਸੜਕਨਾਮਾ' ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

? ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸਹਿਜ ਕਿਸ ਵਿਧਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ :- ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀ ਵਿਧਾਵਾਂ 'ਚ ਲਿਖਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਜ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣੈ, ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ... ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਾਂ। ਹਰ ਵਿਧਾ ਲੋੜ 'ਚ ਨਿਕਲੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਅਜਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਗਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੋਝੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਦੇਖੋ ਇੱਕ ਅੱਖਰੀ ਗਿਆਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਚਲਦੈ... ਇੱਕ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਦਲਦੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਸੀ, ਕਦੇ ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਗਦਾ, ਕਦੇ ਕਹਾਣੀ, ਕਦੇ ਨਾਵਲ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੀ, ਤਾਮਿਲ, ਬੰਗਾਲੀ, ਉਰਦੂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਈਆਂ। ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਬਲਾਕੀ ਰਾਮ, ਕਿੱਸਾ ਇਕਬਾਲ ਦਾ, ਲਾਲ ਬੱਤੀ, ਮਿੱਟੀ ਰੂਦਨ ਕਰੇ, ਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਰ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਨੇ ਮੰਚਣ ਕੀਤੇ। ਅਸੀਂ ਖੁਦ 'ਰੰਗਮੰਚ ਮੋਗਾ', ਵੱਲੋਂ ਨਾਟਕ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮੂ, ਸ਼੍ਰੀ ਨਗਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਕਲਕੱਤਾ ਤੱਕ ਨਾਟਕ ਖੇਡ ਕੇ ਆਏ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਸਾਡੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਘੱਟ ਹੋਈਆਂ, ਫਿਰ ਹੁਣ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਘਰ ਦੀ ਨਾਟਕ ਟੀਮ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ 'ਚ, ਨੌਕਰੀਆਂ 'ਚ ਮਸ਼ਰੂਫ ਹੋ ਗਏ। ਹੋਰਨਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਰਿਦਮ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਮਾੜੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾ ਕਰਨੀ ਚੰਗੀ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕਰਾਏ 'ਤੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਫਿਰਦਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਗੱਲ ਆਈ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹਿਜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ। ਮੈਂ ਹਰ ਵਿਧਾ 'ਚ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸਹਿਜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਨੰਦ ਮੈਨੂੰ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ-ਨਾਵਲ ਲਿਖਦਿਆਂ ਜਿਹਨ 'ਚ ਪਾਠਕ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਬੈਠੇ

ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ, ਜਗਿਆਸਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਆਪ ਹੀ ਲੇਖਕ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ..... ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਿਆਂ, ਲੇਖਕ ਅਜਿਹਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਤਣਾਅ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਇਨਜੁਆਏ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਫਲਾਸਫੀ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਠੋਸਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਲੇਖਕ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲਦੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਆਖਦੇ ਨੇ, “ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਨਿਕਲ ਗਈ, ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਲੱਗਿਆ।” ਉਹ ਤਾਂ ਗਜ਼ਲ ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ ਵੀ ਮੁੜਕੋਂ-ਮੁੜਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਬਜ਼ੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

?ਤੁਸੀਂ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੀ.ਐਡ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਜਾ ਲੱਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਕੁੱਝ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਚੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਧਿਆਪਨ ਰਾਸ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਇਆ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ਬੀ.ਐਡ. ਮੈਂ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੁਣਨਾ ਪਿਆ। ਹਰ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਥਰਡ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵੇ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਅਧਿਆਪਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਵਕੀਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਨੌਕਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿਮਾਚਲ ‘ਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ, ਇਸੇ ਮਹਿਕਮੇ ‘ਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਕੁਰਸੀ ‘ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਨੌਕਰੀ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਹੀ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੂੰ ਏਸ ਕੰਮ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਾਂ? ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਤਾਏ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਕਲਕੱਤਾ ਆਇਆ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਟੈਕਸੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁਛਿਆ, ‘ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?’ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਆਂਹਦਾ, ‘ਬਸ? ਏਨੇ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਢਾਬੇ ‘ਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲੱਗੇ ਖਰਚ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।’ ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ 15-16 ਸਾਲ ਐਵੇਂ ਗੁਆ ਲਏ। ਜੇ ਦਸਵੀਂ ਕਰਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ? ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮਨ ‘ਚ ਕੀ ਆਇਆ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਗੱਡੀ ਫੜ ਲਈ। ਬਸ ਫੇਰ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹੇ ਉਸ ਮਹਾ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ।

?ਕਲਕੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਡਰਾਈਵਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੀਜ ਕਿਵੇਂ ਫੁੱਟ ਪਏ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸੜਕਨਾਮਾ ਨਾਂ ਕਾਲਮ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ‘ਨਾਗਮਣੀ’ ਵਿੱਚ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਦੇ ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇਂ, ਸੋਚਦੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕਿਹੜੀ ਅੱਚਵੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੱਲ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਨਾਲਾਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਂ। ਵਿਹਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਲਕੱਤੇ ਇੱਕ ਚੌਂਕ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬੈਠਦਾ ਸਾਂ। ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ- ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਆਰਸੀ, ਨਾਗਮਣੀ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਅਖਬਾਰ ਵੀ ਛਪਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ/ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਫੇਰ ‘ਸੱਜਰੀ ਪੈੜ’ ਉੱਥੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, ਡਾ. ਸੁਖਵੰਤ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ

ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁੱਲਿਆ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਡਰਾਈਵਰਾਂ, ਕੰਡਕਟਰਾਂ, ਖਲਾਸੀਆਂ, ਢਾਬਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਗਾਤਾਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਸੋਚਦੈ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬੀਜਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਅੰਦਰ ਵਕਤ ਆਉਣ 'ਤੇ, ਉਹ ਪੁੰਘਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅੰਦਰ ਉਵੇਂ ਦਾ ਉਵੇਂ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪੁੰਘਰਣ ਦਾ, ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਮਾਹੌਲ ਜਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ।

?ਤੁਸੀਂ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਜੇ, 'ਨਾਗਮਣੀ' ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਲੇਖ ਨਾ ਛਾਪਦੇ ਤਾਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅੱਜ ਵਾਲਾ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜੀ ਅਤੇ 'ਨਾਗਮਣੀ' ਲਈ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ਇਸ ਵਿੱਚ ਭੇਰਾ ਵੀ ਅੱਤ ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਬੜੀ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਬਿਲਕੁਲ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਨਾਮ। ਜੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਉਹ ਰੱਦੀ ਦੀ ਟੋਕਰੀ 'ਚ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤ ਹੁੰਦੈ- ਲੁੱਚਿਆਂ-ਲੰਫੰਗਿਆਂ, ਅਸਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਕਾਲਮ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ। ਡਰਾਈਵਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਦਰਦ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਇਹ ਕਾਲਮ ਇੰਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਜਾਂ ਚਿਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਦੀ, ਰਚਨਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਦੇਖਦੀ ਸੀ। ਬੜੇ ਨਵੇਂ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਪਛਾਣਿਆ ਤੇ 'ਨਾਗਮਣੀ' ਦਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦਿੱਤਾ।

? 125 ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ 14 ਨਾਟਕ ਤੇ 20 ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਨਾਵਲਕਾਰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪੋ ਵਿੱਚੀ ਕਦੇ ਝਗੜਦੇ ਨਹੀਂ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ਨਾ-ਨਾ ਝਗੜਨ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਡੀ ਆਪਸ 'ਚ ਬਣਦੀ ਬੜੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਜੇ ਕਹਾਣੀ ਗੋੜ 'ਚ ਨਾ ਆਉਣੀ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦੇਣੀ ਕਿਉਂ ਟੱਕਰ ਮਰਵਾਉਂਦੈ - ਇਹ ਨਾਟਕ ਬਣਨੈ ਵਧੀਆ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਬੰਦਿਆਂ ਆਂਗੂ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਛਪੀ 'ਰਾਤ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚਲਾ ਸੂਰਜ' ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗੁਰਬਚਨ ਭੁੱਲਰ ਦਾ ਖਤ ਆਇਆ। ਕੰਜੂਸੀ ਕਰ ਗਿਆਂ, ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਕੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖ। ਬਸ ਐਂ ਈ ਅਸੀਂ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਰ ਲੈਂਦੇ ਐਂ। ਜੇ ਝਗੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ 65-70 ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ? ਜੇ ਇੱਕ ਅੱਧਾ ਕੋਈ ਵਾਹਲਾ ਈ ਨਖਰੇ ਕਰੇ, ਫੇਰ ਆਥਣ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਈਦੈ। ਉਦੋਂ ਸਰੈਂਡਰ ਹੋ ਜਾਂਦੈ। 'ਚਲ ਕਰ ਲੈਜਿਵੇਂ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ।'

?ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਟੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ਨਹੀਂ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਟੁੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਲੋੜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਸਾਰਾ ਵਪਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'Buy One Get One Free'। ਸੋ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ 'disturb' ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਹੀ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਨੈੱਟ ਨਾਲ ਜੁੜ੍ਹਾ

ਜਾਂ ਵੀਡੀਓ ਨਾਲ ਜੁੜ੍ਹਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜ੍ਹਾ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਲਤ ਪਾਸੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੰਡੀ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਲੋਂ ਤੋੜਨਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ।

?ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਅਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:-ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਏਜੰਸੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਗਲਾਉਣਾ ਹੈ, ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਹੈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਹੋਵੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵਰਗ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਡੇ ਉੱਪਰ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ। 'Independent' ਨਾ ਹੋਵੇ 'Independent' ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਚੇਗਾ ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਸੋਚੇਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰੇਗਾ। ਪਿਛਲੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਐਮ.ਏ. ਕਰਕੇ ਡਬਲ ਐਮ.ਏ. ਕਰਕੇ ਟ੍ਰਿਪਲ ਐਮ.ਏ. ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਵਿਹਲੇ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਆਟਾ 2 ਰੁਪਏ ਕਿਲੋ ਵਰਗੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਖੁਦ ਖਰੀਦਣ ਕੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਣ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਝਾਕਣ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਟੁੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਉਹ ਘਰੋਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੈ ਬਾਹਰੋਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਤਦ ਹੀ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਿਰ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਭੱਜਦਾ ਹੈ।

?ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ, ਖੁਦ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕੀਤੇ, ਅਦਾਕਾਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ਮੈਂ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਹੀ ਖੇਡੇ ਹਨ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਵੀ ਮੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜੇ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਘੱਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਘਾਟ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਪਾਤਰ ਦਾ ਰੋਕ ਹਾਸੋ-ਹੀਣਾ ਜਾਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਹਾਂ, ਸਮਾਜਿਕਸਮਝਦਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਅੰਗ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਹਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ, ਅਨਪੜਤਾ ਬਾਰੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

?ਇਕ ਮਰਦ ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਣੀ ਖੁਦ ਔਰਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਮਨੋ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ? ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਤਕਲੀਫਦੇਹ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ‘ਲਾਲ ਬੱਤੀ’ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ‘ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ’ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਲੜਕੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ ਏਸ ਕਾਰਨ ਲੰਘਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਂਦਾ-ਪੀਂਦਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਉਦੋਂ ਇਕ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਔਰਤ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਔਰਤ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਔਰਤ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਬਾਰੇ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆ ਵੀ ਲਿਖ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਰਦ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਔਰਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ‘ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ’ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਲੇਖਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਔਰਤ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਾਦਸੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀਆਂ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉੰਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਮਰਦ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਔਰਤ ਉਹ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦ ਸਵੇਰੇ ਇਕ ਫੱਲਸ ਅੱਗੇ 15-20 ਲੜਕੀਆਂ ਕਤਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਾਰੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੁਸਰੀ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠਾ ਵੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਖੁਦ ਸੋਚ ਲਉ, ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਤਕਲੀਫ਼ਦੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਥੱਕਿਆ ਹੈ, ਸ਼ਰੀਰ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ... ਤੇ ਜੇ ਇਹ ਥਕਾਵਟ ਜਾਂ ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਓਪਰਾ-ਓਪਰਾ, ਸਤਹੀ ਜਿਹਾ ਲੱਗੇਗਾ।

“ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ” ਨਾਵਲ ਤੇ ਬਣ ਰਹੀ ਫ਼ੀਚਰ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ਮੇਰੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੇ ਫ਼ਿਲਮ ਬਣ ਚੁਕੀ ਹੈ। 2 ਸਤਬੰਰ ਨੂੰ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋਈ। ਪੰਮੀ ਬਾਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਇਹ ਫ਼ਿਲਮ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਾਹਿਤਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉੱਪਰ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ‘ਲਾਲ ਬੱਤੀ’ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੋ ਤਿੰਨ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ “ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ ਉੱਪਰ ਬਣੀ ਫ਼ੀਚਰ ਫ਼ਿਲਮ “ਦਾਰਾ” ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ੀਚਰ ਫ਼ਿਲਮ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਇਹ ਫ਼ਿਲਮ ਫ਼ੀਚਰ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਲਈ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪਰਦੇ ਤੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇਗਾ।

? ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਗਦੈ ਕਿ ਕਦੇ ਉਹ ਦਿਨ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣਗੇ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘਰ ਤੋਰਨ ਲਈ ਉਹੜ-ਪੋਹੜ ਨਾ ਕਰਨੇ ਪੈਣ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ਇਹ ਤਾਂ ਉਠ ਦਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਡਿਗਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਠ ਦਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਲਮਕਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਲੁੰਬੜੀ ਦੇ ਕੁ ਕੋਹ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਤੁਰੀ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਡਿਗੂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਾ ਲਉਂ। ਆਖਰ ਥੱਕ ਹਾਰ ਕੇ ਮੁੜ ਆਈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ‘ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ’ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਮਲੇ ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ, ‘ਅੱਛੇ ਦਿਨ ਆਏਂਗੇ’ ਵਾਲੀ। ਅੱਛੇ ਦਿਨਾਂ ਵਾਲਾ, ‘ਮੋਦੀ-ਬੁੱਲ੍ਹ’ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲਟਕੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ, ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਖਾਤਰ ਹੀ ਉਹੜ-ਪੋਹੜ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਂਝ ਖਿਆਲ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਜੇ ਐਹ ਹੋ ਜੇ, ਫਿਰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਵੀ ਕਿੱਤਾ ਬਣਜੇ।

?ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋ?

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ:- ਮੈਂ ਪੇਂਡੂ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਾਂ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਦਲ ਸਰਕਾਰ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਖੇਡਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਸੈਟ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ

Baldev Singh de natak sangrah 'Mere Sare Natak' vich samajik Paripekh

ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਲਮ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸੰਵਾਦ ਇੰਨੇ ਚੁਸਤ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਹਾਸੇ-ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਸੋਚ ਲਉ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਖੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਉਸੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਪਤਾ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਵਾਂ ਪਰ “ਹੁਣ” ਮੈਂ 34ਵੇਂ ਰੈਂਕ 'ਤੇ ਖੜਾਂ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਉੱਪਲ, ਕਮਲੇਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2004.

ਅਹੂਜਾ, ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ, ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1996.

ਸੇਖੋਂ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2006.

ਸੇਖੋਂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਲੋਚਨਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014.

ਸਾਗਰ, ਸਬਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 2012.

ਸਿੰਘ, ਆਤਮਜੀਤ, ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2011.

ਸਿੰਘ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਅਤੇ ਢੀਂਡਸਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2012

ਸਿੰਘ, ਪਿਆਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ: ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿੱਤੀਆਂ, ਜਲੰਧਰ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, 2013.

ਸਿੰਘ, ਬਲਦੇਵ, ਸੜਕਨਾਮਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1999.

ਉਹੀ, ਹਮ ਹੈ ਗਿਆਨਹੀਨ ਅਗਿਆਨੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2001.

ਉਹੀ, ਅੰਨਦਾਤਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2002.

ਉਹੀ, ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ, ਦਿੱਲੀ, ਆਰਸੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2009.

ਉਹੀ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2013.

ਉਹੀ, ਮਿੱਟੀ ਰੰਗ ਵਟਾਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2013.

ਸਿੰਘ, ਬਲਵਿੰਦਰ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ (ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ), ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2002.

ਸਿੰਘ, ਰਣਜੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1991.

ਸਿੰਘ, ਰਵਿੰਦਰ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009.

ਕੌਰ, ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2010.

ਕੌਰ, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ, ਔਰਤ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ (ਮੌਸਮ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ), ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲੀਸ਼ੀਅਰ, 2012

ਕੌਰ, ਸੁਖਵੀਰ, ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2013

ਕੌਰ, ਮਨਿੰਦਰਜੀਤ, ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚਿੰਤਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014

ਜਗਤਾਰ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸਮੁੰਦਰ, ਜਲੰਧਰ, ਮਾਈ ਹੀਰਾ ਗੇਟ, 2011.

ਜੋਸ਼, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਬਲਦੇ ਬੁਝਦੇ ਅੱਖਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, 1989.

ਢਿਲੋਂ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ, ਇੱਕਵੀਂ ਸਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਚੜਦੀ ਕਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜਸਵੰਤ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, 2000.

ਫੁੱਲ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਰੂਪ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2011.

ਬਟਾਲਵੀ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਲੂਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2006.

ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 2009.

ਭੱਟੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਵਾਦ ਚਿੰਤਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010.

ਵਰਮਾ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਪਸਾਰ, ਦਿੱਲੀ, ਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2003.

ਵਰਮਾ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, 2005.

ਪੜ੍ਹਕਾ

ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਪੜਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਭਵਨਾਵਾਂ, ਸਿਰਜਣਾ, ਅਰਪੈਲ-ਜੂਨ, 2002.

ਸਿੰਘ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼, ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ, ਸ਼ਬਦ-ਬੂੰਦ, ਜੁਲਾਈ-ਸਤੰਬਰ, 2002

ਜੰਡਾਲਵੀ, ਅਵਤਾਰ, ਹੁਣ, ਸਤੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2016.